

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 3, ISSUE 5, P. 1-38.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 3, SAYI 5, S. 1-38.

Özbek Türkçesinde +lär Eki

Selahittin TOLKUN¹

Özet

Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de çokluk için +lär eki kullanılmaktadır. Öte yandan +lär dışında sayılardan topluluk adları dolayısıyla bir noktada çokluk bildiren +äv, +ävlan ve +älä ekleri yanında fiil çekiminde 3. çokluk şahısları bildirmede kullanılan fiilden fiil yapan -ş- eki bulunmaktadır. Göktürk yazıtlarında geçen +z, +An, +t ekleri diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi kalıplaşarak varlığını sürdürmektedir: *egizäk* “ikiz”, *biliñ(iz)*, *bildingiz*, *oğlan*, *qânât* vb. Özbek Türkçesinde de +lär eki, çokluk kategorisindeki *şahıs zamirleri*, *dönüşlülük zamirleri*, *iyelik eklerini* türetmeye katılmaktadır. Oğuz grubu lehçelerde fiil çekiminde kullanılan arkaik +z çokluk eki yerine çok defa +lär tercih edilmektedir. Dolayısıyla Özbek Türkçesinde bu ek, Eski Türkçeye nazaran kullanım alanını oldukça genişletmiştir. Bunda bu lehçe konuşurlarının saygı ve nezaket gösterme veya özellikle pekiştirme, abartma yanında gerektiğinde alay, istihza, kınama gibi kaygıların büyük etkisi olmuştur. Öte yandan +lär eki, özellikle 2. teklik şahıs ekiyle birlikte kullanıldığında ek sırasının kurallı olmaması bu eklerin birlikte kullanıldığı yerlerde +(i)nglär, +läring, +läringiz, +(i)ngizlär gibi çoklu şekillere yol açmaktadır.

Anahtar kelimeler: +lAr eki, iyelik ekleri, dönüşlülük zamirleri, şahıs ekleri, +lär pekiştirme eki.

+lar Suffix in Uzbek Turkish

Abstract

As in General Turkish, Uzbek Turkish also uses +lar for plurality. In addition, there are plural suffixes in Uzbek Turkish other than +lar. These are suffixes +ov, +ovlon and +ala. In addition to these, there is the suffix -sh- which makes the verb from the verb used to declare the 3rd person in the verb conjugation. The +z, +An and +t suffixes that exist in Göktürk Inscriptions continue to exist by being stereotyped in other Turkish dialects: *egizak*, *biliñ(iz)*, *bildingiz*, *o'g'lon*, *qanot* etc. In addition, in Uzbek Turkish, the +lar suffix is used in the derivation of *plural personal pronouns*, *reflexive pronouns* and *possessive suffixes*. In Uzbek Turkish, instead of the archaic +z plural suffix used in the verb conjugation of Oghuz dialects, +lar is often preferred. Thus, in Uzbek Turkish, the +lar suffix has widened its usage area considerably compared to Old Turkish. The frequent use of subtleties of meaning such as respect, reinforcement, exaggeration, irony, mockery, and condemnation by people who speak Uzbek Turkish has been effective in this. As a matter of fact, the use of morphemes declaring plural persons for singular persons in order to show respect makes it difficult for those who do not know Uzbek Turkish to learn this language. On the other hand, when the +lar suffix is used together with the second person possessive suffix, the order of the suffix is not regular. This situation leading to multiple shapes such as +(i)nglar, +laring, +laringiz and +(i)ngizlar where these suffixes are used together.

Keywords: +lAr suffix, possessive suffixes, reflexive pronouns, person suffixes, +lAr reinforcement suffix.

Giriş

Özbek Türkçesinde çokluk eki için Çuvaşça dışında diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi +lAr ekine dayanan +lär biçimi kullanılmaktadır. Özbek yazı dilinde istisnalar hariç çekim ekleri tek şekillidir. Dolayısıyla eklerin ünlü uyumuna girip girmediği yazıdan anlaşılabilir. Bu

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi. E-posta: stolkun@anadolu.edu.tr / orcid: 0000-0002-0603-7010.

durum çokluk eki için de söz konusudur. Ancak ekin kimi Özbek ağızlarında ünlü uyumuna girdiği bilinmektedir. Bu yazımızda Özbek Türkçesindeki *+lär* ekinin işlevleri ve kullanım özellikleri her yönüyle ele alınmaya çalışılacaktır.

Yöntem

+lär ekinin işlev ve kullanım özellikleri, içerisinde bulunduğu kelimeler veya ekler mümkün olduğunca basılı metinlerden belirlenmiş, genel ağdan sağlanan metinlerden yararlanılmıştır.

Örnek metinlerde ise şu yöntem uygulanmıştır:

- Özbekistan’da Kiril ve Latin alfabeleriyle yayımlanmış veya genel ağdaki ölçünlü dille yazılmış olan metinlerden yapılan alıntılar ile kaynakçada künye bilgileri *34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabeti* ile ancak genel ağların sohbet sayfalarından edinilen örnekler tamamen konuşma dilini yansıtması durumunda olduğu gibi verilmiştir.
- Örneklerde önce özgün metin ardından Türkiye Türkçesine çevirisi sonra da künyesi verilmiştir.
- Örnek metinler mümkün olduğu ölçüde bire bir çevrilmiş, bu mümkün olmadığı durumlarda anlamca çeviri yapılmıştır.
- Metinlerde geçen özel adların çeviride Türkiye Türkçesinde kullanımı varsa bunlar; yoksa çevriyazı işaretiyle aynen verilmiştir.
- Metinlerin anlaşılması için zaman zaman özgün metinde olmayan ancak çeviriye eklenen unsurlar köşeli ayraç içinde verilmiştir.

Yeri gelmişken bu çalışmada yararlandığımız birtakım kaynakları pdf olarak sunan <http://www.ferlibrary.uz/> ve <https://www.ziyouz.com/> adreslerinin kurucu ve yöneticilerine buradan hususen saygılarımı sunmak isterim.

Özbek Türkçesinde çokluk anlamı katan ekler

Göktürk döneminde görülen *+z*, *+An*, *+t* ekleri, diğer birçok lehçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yalnızca kalıplaşarak varlığını sürdürmektedir: *egizäk* “ikiz”, *biliñ(iz)*, *oğlân*, *qänât* vb.

Ayrıca 1’den sonraki sayılara veya *neçä* “ne kadar” kelimesine *+äv*, *+ävläñ* ve *+älä* ekleri getirilerek çokluk bildiren kelimeler türetilmektedir. Bu konu aşağıda tekrar ele alınacaktır.

Bunların dışında aşağıda *yüklemde +lär eki* bölümünde tekrar ele alınacak olan -ş- işteşlik eki de fiilde, 3. çokluk şahıs bildirmesi sebebiyle bu lehçedeki farklı bir çokluk kategorisi olarak değerlendirilebilir.

Çokluk eki Özbek Türkçesinde tarihî işlevlerini devam ettirmekle birlikte kullanım alanını oldukça genişletmiştir. Ekin esas olarak şu kategorilerde işlevlerini arttırdığını görmekteyiz:

- Pekiştirme, abartma, alay, istihza, kınama, şüphe gibi amaçlarla kullanılır.
- Gerek ikinci gerekse üçüncü teklik şahıslara saygı belirtir.
- Çokluk kategorisindeki şahıs, işaret ve dönüşlülük zamirleri ile iyelik eklerini türetir.
- İsim veya fiil soylu yüklemelerin şahıs eklerinde çokluğu ya belirtir ya pekiştirir.

Özbek Türkçesinde *+lär* ekinin en az çokluk kadar saygı ifade etme işlevinde kullanılması, bu lehçeye hâkim olmayanların zaman zaman metinleri yanlış anlamasına yol açtığını yapılan çalışmalardan görmekteyiz.

Saygı amacıyla nadiren de olsa 2. teklik şahsa hitaben 3. çokluk şahıs kullanılabilir. Mesela “Özlari kim bolädilär?” cümlesi Türkiye Türkçesine bire bir “Kendileri kim oluyorlar?” şeklinde veya “Siz kimsiniz?” şeklinde çevrilebilir. Oysa bu konuşmanın iki kişi arasında geçtiği dikkate alınırsa cümle gerçekte “Sen kimsin?” anlamındadır.

Aşağıdaki örnekte işaretli unsurlar gramerce 3. çokluk olsa da anlamca 3. teklik şahıs bildirmektedir.

Äpäm yâşlikläridänâq ziyräk, uquvli edilär. Ulär äytgän: /.../ käbi häcviy se’rläri häli-häli qulâğım ästüdü nâri ketmäydi.

“Ablam daha küçüklüğünden beri zeki ve akıllı idi. Onun söylediği /.../ gibi hicvî şiiiri hâlâ dahi kulağımdan gitmez.” (Qâdiriy 1994: 55)

Bütün bu konular yazının devamında bulunan zamirlerde ve yüklemde *+lär* eki bölümlerinde ayrıntılı olarak tekrar ele alınmıştır.

+lär ekinin temel işlevleri

isimlerde çokluk

Ek, asıl işlevi olan isimlere çokluk anlamı kazandırmayı sürdürmektedir.

Undä muhârrir [Fiträt] yâzadı: Ey, Uluğ Turân, ârsılânlar ölkäsi! Sengä ne boldı?... Neçük künlärgä qâlding?.. Dünyanı “ur-hâ”läri bilän titrätkän yolbars yüräklı bäläläring qanı?.. Neçün tâvuşläri çıqmäydir? Yer yüzining bir neçä pâlvânläri bolgän bätür türkläring qanı? “O zaman muharrir [Fiträt] yazar: Ey Ulu Turân, aslanlar ülkesi! Sana ne oldu?.. Nasıl günlere kaldın?.. Dünyayı “hurra”larıyla titreten kaplan yürekli çocukların hani?.. Niçin sesleri çıkmıyor? Yeryüzünün bir dizi pehlivanları olan bahadır Türklerin hani? (Bältäbäyev, 2007, s. 35)

Pekiştirme işlevi

Özbek Türkçesinde, özellikle konuşma dilinde ses, ek veya kelimelerle pekiştirmeye başvurulması oldukça yaygındır. Aşağıdaki örneklerden bu durum açıkça görülmektedir.

Vây-hây, âdämle-er, eşitmädim demängle-er! Bähriddinginäm qäytde-e! Közimning âqu qârâsı qäyt-de-e! “Ey insanlar, duymadım demeyin! Bahriddinciğim döndü! Gözümün hem akı hem karası döndü!” (Mänsur, 1998, s. 19)

Vây, bäläginämning süyängän tâğginäsi, işängän bâğginäsi. “Oy yavrucağımın dayandığı dağı, güvendiğı bağı. (Mänsur, 2003, s. 103)

Ävväl höngräb-höngräb, keyin küyib-küyib, songidä öksib-öksib, tâzä yıglädım. “Önce hüngür hüngür, sonra yana yana, ardından içimi çeke çeke iyice ağladım.” (Mänsur, 1998, s. 6)

Özbek Türkçesinde ek olarak isimlerden veya fiil çekim eklerinden sonra gelen +*ginä*, +*lik*, +*kü*, +*râq*, +*âq*, +*dä*, +(y)*ä*, +(y)*e*, +*äv*, +*çi*, +*ey*, +*ây* gibi pekiştirme ekleri bulunmaktadır. Bunlara ilaveten +*lär* çokluk eki de bu işlevde oldukça işlek kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde de görüldüğü gibi, yaygın biçimde basit isimleri pekiştirmektedir:

Vây xäläginäng boyläringgä täsädduq, keldingmi, keldingmi-ä?! “Vay teyzeciğın boylarına kurban olsun, geldin mi, geldin mi ha?!” (Hâşimov, 1994, s. 78)

Piyâz dâğning hidläri dimağimgä kirib, iştähä häm nāmâzşâm gülning kärnäyidäy açilib ketgän. “Kavrulan soğanın kokusu dimağıma girince iştahım da akşamsefasının çiçeğı gibi iyice açıldı. (Ğulâm, 2004, s. 49)

Ekin bu şekilde pekiştirme işlevi sözlü edebiyat ürünlerinde sıkça kullanılmaktadır.

Qızıl gül tægidä şirçây,

Kızıl gül altında sütlü çay

İçib xumârlär boldım,

İçip mest oldum.

Sening güldek cämâlinggä

Senin gül gibi cemaline

Äcâb devânälär boldım.

Acayip divane oldum.

(Äläviyâ, 1972, s.67)

Äytä äytä râm bolgän tillärim,

Söyleye söyleye eğildi dilim

Ât minib qämçı tiläydi qollärim,

Ata binince kamçı diler elim,

Ton kiyib ropäk tiläydi bellärim,

Kaftan giyince kuşak diler belim,

İşimmägä eş bolgän yollärim,

Gelin türküsüne eşlik etti yolum.

(Cöräyev, 2000, s. 101)

Alay, kinaye, istihza, kınama işlevinde

Özbek Türkçesinde oldukça yaygın olan saygı ifadeleri aynı zamanda *alay, kinaye, istihza, kınama* gibi amacıyla da kullanılabilir. Aşağıdaki metinde “oğulları” kelimesi “oğlu” anlamında kullanılmıştır. Burada saygı değil istihza söz konusudur.

Uning bu iltifatsizligi Müsülmânqulgä äsärsiz qâlmadı-dä aççığı üstigä aççıq, kek üstigä kek qoşıldı vä şulär içidän yäsälib çıqqän bir istehzâ ilcäyişi vä bir tâvuş bilän: /.../ - Hä-ä-ä şundâğ deng-çi... Tâşkentlik Yusufbek hâcikum, Äzizbegimizning gümästäsi bolgän zâti şärifining oğulları? “Onun bu umursamazlığı Müsülmânqul’u etkileyerek zaten var olan öfkesinin üzerine öfke, nefretinin üzerine nefret eklendi ve bunlardan kaynaklanan bir istihzalı gülümseyişi ve sesiyle: /.../ Haa öyle desenize... Taşkentli Yusufbek Hacı ki Aziz Beğimizin adamı olan zat-ı şerifin oğlu [değil mi?].” (Qâdiriy, 1973, s.123).

Tahmin veya yaklaşıklık bildirme

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *+lär* eki, *saat, tarih, yaş* gibi konularda tahmin veya yaklaşıklık bildirmek için kullanılır.

Ävvälläri, millioner degäni qänäqä ädäm bolärkän, keçäsi qorqmäy qändäq uxlärkin, deb xäyrän qälärdim. /.../ Bir väqtlär beş yıl mehnät qılıb yâzgän xuddı şundäy kitâbım çıqsä, on ming som älärdim. /.../ Eşik qongırâğı ciringläb, şirin xäyällärimni tozıtıb yubardı. Çıqsäm säkkiz yäşlärdägi bälä turıbdı. “Önceleri milyoner dedikleri nasıl biridir acaba, geceleyn korkmadan nasıl uyuyor acaba, diye hayrete düşerdim. /.../ Bir yakitler, beş yıl emek vererek yazdığım, tıpkı işte bunun gibi bir kitabım çıktığında, on bin som alırdım. /.../ Kapının zili çalarak, tatlı hayallerimi dağıtıverdi. Kapıyı açtığımda sekiz yaşlarında bir çocuk duruyordu.” (Hâşimov, 1994, s. 31)

Kättä kişilär häm xuftänni oqır-oqımäs säät yetti-säkkizlärdäyâq üygä kirib ketişädi. “Yaşı büyükler de yatsı namazını kılar kılmaz saat daha yedi sekizlerde evlerine giderler (Ğulâm, 2004, s. 7)

Kimi zaman sayı sıfatı bulunan kelimelere bile çokluk eki getirilebilmektedir. Aşağıdaki ilk örnekte yaklaşıklık, ikincisinde ise genel Türkçeye aykırı biçimde sayı sıfatı bulunduğu hâlde tamlanan kelimeye çokluk eki getirilmiştir.

Ärädän beş künlär ötdi, mähbuslär zindän bäläsıdän qutulä älmägänläridek, ulärning qämaliş sirläri häm heç kimgä bilinmädi. “Aradan beş gün kadar geçti, mahpuslar zindan belasından kurtulamadıkları gibi, onların hapsedilmelerindeki esrarı da kimse anlayamadı.” (Qâdiriy, 1973, s. 78)

Bâğ-ı Dilküşâning tört tãmânidä törttä çirâyli köşklär bär edi. “Bâğ-ı dilküşâ’nın dört tarafında dört tane güzel köşk vardı.” (Qâdirov, 2009, s. 118)

Kalıplaşma

+lär ekinin yalnızca *Qızlär* kelimesinde kalıplaşarak kadın ismi olarak kullanıldığı görülmektedir. Özbek Türkçesinde *Qızlarxân*, *Qızlarxânbegim*, *Qızlarcân*, *Qızlarşâ*, *Qızlarây* şeklinde kadın adları bulunmaktadır. Bu isimlerin ortak kökü olan *Qızlar* kelimesinin üzerine gelen +xân, +begim, +şâ (< şâh), +ây biçimbirimleri kız adlarının üzerine gelen ekleşmiş kelimelerdir. Bu isim *Özbek Tilining İzâhli Luğâti*'nde açıklanmamıştır. Ancak bunlardan *Qızlarxân* adının anlamı genel ağda şu şekilde açıklanmıştır:

Qızlärning rähbäri, särdäri, yetäkäçisi, peşqädämi yâki qızlärning eng mo'täbäri, e'zâzlisi, izzätlisi. Şaklläri: Qızlärxânbegim, Qızlärçân, Qızlärşâ, Qızlärây. "Kızların başkanı, önderi, yöneticisi, öncüsü veya kızların en muteberi, değerlisi, saygını. Örnekleri: *Qızlarxân*, *Qızlarxânbegim*, *Qızlarcân*, *Qızlarşâ*, *Qızlarây*" (Genel ağ 1).

Aile ve topluluk bildiren kelimeler türetme

Genel Türkçede olduğu gibi +lär eki, isimlerden aile veya topluluk bildiren isimler türetir.

Ädäm gominidlär äiläsigä mänsubdir. "İnsan hominidler ailesine mensuptur." (Vähâbov vd., 2005, 221)

Bärçä bärçä hävuz boyläb bärsin! Yoqsillär hukümäti bilän körışuv boladı. "Herkes havuz kenarına gitsin! Yoksullar [Sovyet] Hükümeti ile görüşme olacak." (Murâd, 1994a, s. 26)

Qızıllär şahid ätämizni buğdâyärdä täşläb ketädi. "Kızıllar [Bolşevikler] şehit düşen babamızı buğday tarlasına atıp gider." (Murâd, 1994a, s. 26)

Ekin iyelik ekleriyle kullanımında Türkiye Türkçesinde de görülen özellik ortaya çıkar. Ek, *tâğälärım* "dayılarım" veya *tâğämlär* "dayımlar" örneğinde olduğu gibi iyelik ekinden önce gelirse basit çokluk, sonra gelirse aile veya topluluk bildirir.

Oşändä äskärlär şu qışlâqı bizgä beräsän, deyişibdi. [Ätácän bilän Älimcän] Tâğämlär, yoq, bermäymiz, deyişibdi. "Bunun üzerine askerler bu köyü bize vereceksiniz, demişler. [Ätácän ile Älimcän] Dayımlar olmaz vermeyiz demişler." (Toxtäbäyev, 2015, s. 17)

Aşağıdaki örnekte de *âpänglär* "ablanlar" kelimesi ile aile değil, hitap edilen kişinin içinde bulunduğu kız kardeşler topluluğu ifade edilmektedir.

Biz tāmāndä şunäqä bitädi, – dedim men mäğrurlänib. –Mä, ä!, âpänglärğä äbbäräsän. "Bizim taraflarda böyle yetişir, dedim ben övünerek. – İşte, al ablanlara götürürsün" (Mänsur, 1998, s. 242)

Taramalarımızda +lär ekinin yaygın olmamakla birlikte +gi ekiyle de kullanılabildiği ve aile bildirdiği görülmüştür. Bu kelimelerdeki +gi eki, aitlik veya Türkiye Türkçesindeki +gil ekiyle ilgili olabilir.

Äypâşşä xälämgilärning bağlärigä yetmäsimizdän qävunpäliz başlandı. "Äypâşşä teyzemlerin bağlarına varmadan kavun tarlası başladı" (Mänsur, 1998, s. 194)

+lär ile türetilmiş birleşik ekler

Özbek Türkçesinde bu türden *+lärçä* ve *+lärsiz* ekleri bulunmaktadır.

+lärçä

Çokluk eki üzerine eşitlik hâli eki getirilmesiyle oluşan bu ek Özbek Türkçesinde iki işlevde kullanılır: *On, yüz, ming* “bin”, *million* gibi sayılara geldiğinde onlardan aşırılık, belirsiz çokluk bildiren belgisiz sıfatları oluşturur:

Nävâiy /.../ dünyädän äbâdiy köz yumgän yüzlärçä şâirlärni, şe’rigä äläqä körsätgän âlim, fâzıllärni xâtırägä âlädi. “Nevâî, /.../ dünyadan ebediyen gözünü yuman yüzlerce şairi, şiire alâka gösteren âlim ve fâzil şahısları yad eder” (Äybek, 1985, s.366)

/.../ murtı çıqmäsädän turıb, minglärçä yigitlärning tepäsida ât sürgän “/.../ henüz bıyıkları çıkmadığı halde, binlerce delikanlının önünde at sürmüş.” (Äybek, 1985, s.66)

Sayılar dışında kullanıldığında Türkiye Türkçesindeki *+CA*, *+(LAR)cAsInA* veya *+lAr gibi* işlevlerinde yeni kelimeler türetir:

Qäbul qılıb yäräşsä-yäräşdi, bolmäsä bittä qâlgünimizçä urışib, märdlärçä ölämiz-dä! “Kabul edip barışırsa barışır, aksi takdirde tek bir kişi kalana kadar savaşarak mertler gibi / mertçe ölürüz!” (Çolpân, 1991, 354)

Pählävânlarçä cäsârätläni ketgän Ämân, /.../ “Pehlivançasına iyice cesaretlenen Ämân (Gulâm, 2004, s. 42)

U bälälärçä şädlik bilän çäqälâqqä tälpınär, hädeb cilmäyär edi. “O çocuklar gibi sevinçle yavrucuğa atılıyor, sürekli gülümsüyordu.” (Hâşimov, 2005, s. 13)

+lärsiz

Birleşik ek olup olmadığı tartışmalı olan bu yapı, çokluk ekinin üzerine isimden isim yapan *+siz* eki gelmesiyle oluşmaktadır. Bu yapıda *+lär* çokluk işlevini sürdürür; ama *+siz* eki kelimeye “olmadan” anlamı katar.

Mening häm täqdirim ärtüçä izâhlärsiz ikki-üç säät içidä häl boldı-qoydı. “Benim de kaderim fazlaca açıklama olmadan iki üç saat içinde halloldu” (Ämân, 2002, s. 83).

Mening özim häm sizlärsiz zerikib qälämän, /.../ “Ben kendim de sizler olmadan iyice sıkırılıım, /.../ (Cumäbäyev, 2004, s. 311)

Ekin çokluk işlevinde kullanımındaki farklılıklar

Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde çokluk bildiren bir sıfatla kullanılan kelimelere esasen +*lar* eki getirilmez. Ancak Özbek Türkçesinde yaygın olmamakla birlikte bu türden kullanışlara rastlanmaktadır. Bu durumun bu lehçede oldukça yaygın görülen pekiştirme arzusunun bir tezahürü olabileceği gibi, doğrudan Fars-Tacik dilinin etkisinden kaynaklandığı da düşünülebilir.

Qarğa ulärgä här türlü yemişlär âlib kelib bâqäveribdi. “Karga onlara sürekli her türlü yiyecek getirerek bakmış.” (Xudâyberdiyev, 1995, 69)

/.../ murtı çıqmäsän turıb, minglärçä yigitläring tepäsida ât sürgän “/.../ henüz bıyıkları çıkmadıgı halde, binlerce delikanlının önünde at sürmüş.” (Äybek, 1985, s. 66)

Biz hâzirgi küngäçä ming äfsüslär bolsın ki, baxşılär târixi häqıdä äğzäki mä’lumätlärgäginä egämiz “Biz bugüne kadar ne yazık ki bahşıların tarihi hakkında yalnızca sözlü bilgilere sahibiz” (Turdiyev, 1991, s. 14).

Bu yerdä köp ädämlär velosipeddä yürädi. “Burada çok insan bisikletle gezer.” (Rähimova, 2012, s. 6)

Sizni-kü äyâğingiz yâzılmäyätgän ekän, här ädämlär bärki, qımırläyälmäydi, */.../* “Sizin yalnızca ayağınız açılmıyorken, öyle insanlar var ki kıpırdıyamıyor, */.../* (Mänsur, 1998, s. 223)

Neçä künlärdän beri bugün quyâş çäräqläb ketgän, */.../* “Nice günden beri bugün güneş iyice ışıdamış, */.../* (Hâşimov, 2005, s. 72)

Türkiye Türkçesinden farklı olarak Özbek Türkçesinde çokluklar da dâhil olmak üzere bütün işaret zamirleri iyelik eki alabilmektedir.

Bäräy, - dedi u aççıq cilmäyib, - oşäläringizgä yolıqıb, yänä günähkâr bolıb yürmäy. “Gideyim – dedi o acı acı gülümseyerek, - onlara [o adamlarınıza] rast gelerek, daha da günahkâr olmamayım.” (Mänsur, 1998, 55)

Kim buläring? Yâ qarâçılärmi? “Kim [senin yanındaki] bunlar? Yoksa şakiler mi” (Mänsur, 1998, s. 164)

Özellikle konuşma dilini yansıtan kimi metinlerle genel ağda *âğız, burun, boyun, qârın* gibi organ adlarına iyelik eki getirildiğinde bu kelimelerinin kökünün *âğzı, burnı, boynu, qârnu* gibi düşünüldüğü görülmektedir. Aşağıdaki örnekte geçen *qârniläring* “karnınız” kelimesinde sanki önce +*i* (3. teklik şahıs iyelik eki), ardından +*läring* (2. çokluk şahıs iyelik eki) varmış gibi görünmektedir. Halbuki burada kök *qârnu* “karn” olarak alınmalıdır.

Mänä endi oträ beringlär, qârniläring toq - qäyğüläring yoq. “İşte artık oturup durun, karnınız tok, kaygınız yok.” (Ğulâm, 2004, s. 14)

Topluluk bildiren kelimelerle *+lär* eki

Özbek Türkçesinde de doğrudan topluluk dolayısıyla çokluk bildiren Türkçe veya alıntı (*bärçä, hämmä, här kim* “herkes”; *el, älämän, xälq, cämiyät, xälâyıq* “halk”; *sürüv, pädä* “sürü”; *qoşın* “ordu” gibi) kelimeler yanında, *+lär* dışında çokluk daha doğrusu topluluk bildiren *+äv, +ävlän, +älä* ekleriyle türemiş ve anlamca çokluk olan kelimeler vardır.

Topluluk bildiren isimlerde +lär eki

Genel Türkçede olduğu gibi bu lehçede de sıfatlara iyelik ekleri getirilerek onlardan zamirler türetilir. Normalde 2. çokluk şahıs için böyle bir zamir türetileceği zaman, ilgili kelimeye bu şahsın iyeliği olan *+(i)ngiz, +(i)nglär, +läring* veya *+läringiz* eklerinden birinin gelmesi beklenir. Ancak ilginç biçimde bu lehçedeki Türkçe *bärçä* (< *bar* “var” +*ça*) ile Farsça kökenli (*هه* >) *hämmä* “1) bütün, hepsi 2) her 3) her şey 4) herkes” anlamlarına gelen bu kelimeler 2. çokluk şahıs iyelik ekleri yanında yalnızca *+(i)ng* 2. teklik şahıs iyelik ekiyle de çokluk yapılabilmekte ve bunlar Türkiye Türkçesine 2. çokluk şahıs iyelikte çevrilebilmektedir.

Hämmäng bir tāmängä yür, /.../! “Hepiniz aynı tarafa yürüyün, /.../” (Ğulām, 2004, s. 5)

Örgilib ketäy senlärdän, men bärçängdän rāzimän. “Sizlere kurban olayım, ben hepinizden razıyım.” (Genel ağ 2)

Öte yandan bu iki kelimeye 2. çokluk şahıs iyelik ekleri de getirilmektedir.

/.../ hämmängläрни mehman qılāmän /.../ “/.../ hepinizi misafir edeceğim /.../” (Mänsur, 1998, s. 64)

Räxmät. Älläh bärçäläringizdän rāzı bolsın “Allah hepinizden razı olsun!” (Genel ağ 3)

Aynı şekilde bu kelimelerde 3. çokluk şahıs anlamında belgisiz zamir türetilirken doğrudan *+i* / *+si* 3. teklik şahıs iyelik eki kullanmak yeterlidir.

Äl bāyrāğingni qälbing uyğänsın, / Qullik äsärät bärçäsi yänsın. “Al bayrağımı, kalbin uyansın, / Kulluk, esaret hepsi yansın.” (Çolpän, 1997, s. 16)

U qärzdär dehqännikigä bärämiz, bu qärzdär dehqännikigä bärämiz. Hämmäsi hām: “Qäni, bu yâqqä, bu yâqqä”, deb täklif qılışadı. “O borçlu çiftçiye varınız, bu borçlu çiftçiye varınız. Hepsi de: “Haydi bu tarafa, bu tarafa” diye davet ederler.” (Ğulām, 2004, s. 88)

Bu kelimeler de *+lär* ekiyle pekiştirilebilmektedir. Hatta bu kelimelerin sıfat olarak kullanıldığı durumlarda tamladıkları kelimelerde de kimi zaman çokluk eki kullanılmaktadır.

Keçqurun hämmäləri cäm bolib aş yeb otırıǵandā indāmāgāndi. “Akşam hepsi toplanıp yemek yerlerken hiçbir şey dememişti.” (Dämin, 2006, s. 6)

İspāniyādā hām maktāblār açılādi. 6 yaşdān kattā bärçälär niqāb täqıǵgā mäcbur. “İspanya’da da okullar açılıyor. 6 yaşından büyük herkes maske takmaya mecbur.” (Genel ağ 4)

Hämmä şahärlärgä äsmāndān nur yāǵılgāndā, bu yerdān äsmāngā nur çıqār edi. “Bütün şehirlere gökten nur yağarken, buradan göge nur çıkardı.” (Ğulām, 2004, s. 58)

Keyin Āllāh täälā äsmāndān suv (yāmǵır) yubārādi, ösimliklār üngāni singäri bärçä ädämlär ünib çıqādi. “Sonra Allah teala gökten su (yağmur) gönderir, bitkilerin bitmesi gibi bütün insanlar [yerden] biter.” (Mänsur, 1998, s. 224)

Özellikle *xälâyıq* “halk” kelimesi belgisiz zamir işlevindeyse, bu kelimeyle ilgili iyelik ve yüklemde şahıs eklerinin genellikle çokluk bildiren biçimleri kullanılmaktadır. Aynı şekilde bu kelime yerine şahıs zamiri kullanılacaksa çokluk zamirleri tercih edilmektedir.

Toxtānglār, xälâyıq, - dedi /.../. “Ey ahali durun, dedi /.../ (Äbduqādırov, 2004, s. 22)

Nurmät kösä tevärägigä äläng-cäläng boldı. - Äy, xälâyıq, mening belimni körmädiläringizmi? - dedi. “Nurmät kösä, etrafına şaşkın şaşkın bakındı. - Ey ahali, benim belimi görmediniz mi?- dedi. (Murād, 1994b, s. 252)

[Politsiya başlıǵı:] Xälâyıq, tüşüniş keräk-dä. Sizlärge, tärqälinglār, dedik-kü äxir. “[Polis amiri:] Ey ahali, anlayın yahu! Sizlere dağılın, dedik ya neticede!” (Äbduqādırov, 2004, s. 17)

Xälâyıq, bärçängiz Qāplān qārāvulnikigä jänāzägä! “Ey ahali, hepiniz Bekçi Kaplan’ın evine cenazeye [bekleniyorsunuz]!” (Murād, 1994b, 348)

Yaygın olmamakla birlikte *xälq* kelimesi içinde benzer kullanım söz konusudur.

Şundäy mehr-muhäbbätläring bolmāgāndā, senläрни xälq deb kim äytärdi? — dedi bir çäl. “Aranızda böyle sevgi olmasaydı siz kim halk derdi?- dedi bir ihtiyar adam.” (Äbduqādırov, 2004,21)

İlginç biçimde tamamen teklik bildiren kelimelerse zaman zaman anlamca çokluk olarak kullanılabilir. Aşağıdaki örnekte *sen* kelimesini Türkiye Türkçesine *siz* diye çevirmek gerekmektedir. Belki de bu kullanım hemen herkese *siz* diyen insanların derken işğalciye hakaret için *sen* deme arzusundan kaynaklanmaktadır.

Çanışev! Ölsäm ölämān - lekin sen orıslärgä ükä bolmäymän. “Çanışev! Öürsem öürüm, ancak siz Ruslara kardeş olmayacağım.” (Murād, 1994a, s. 41)

Görüldüğü gibi 2. teklik şahıs zamiri olan *sen* kelimesini açıklayan *Orıslär* “Ruslar” kelimesi çokluk eki almıştır. Burada *sen* kelimesiyle aslında “siz” kastedilmektedir.

Aşağıdaki örnekte de yazar Tāǵäy Murād, roman kahramanı Dehqānqul’un ağzından Ruslara hitaben konuşurken, *kāfir* ve *Müslüman* kelimeleriyle topluluk kastetmektedir.

İvan İvanoviç! Men yüz ottuz yıl kâfir toq - müsülman tinç, mäqâmdä kün kördim... ämmâ sen bilän el bolmädim! “İvan İvanoviç! Ben yüz otuz yıl ‘Kâfir[ler] tok ise Müslüman[lar] huzurludur’, diyerek yaşadım... Amma seninle bir halk olmadım!” (Murâd, 1994a, s. 261)

Buna mukabil yaygın olmamakla birlikte *+lär* ekini almış kelimeyle ilgili diğer kelimelerde, 2. teklik şahıs bildiren iyelik veya şahıs eki gibi unsurlar aşağılama, hakaret, önemsememe gibi amaçlarla kullanılabilir. *+lär* eki

Râfiziylär, ket yurtınggä! –degän tâvuş eşitildi. “Rafiziler, defolun gidin! – diyen bir ses işitildi.” (Qâdirov, 1990, s. 326)

Topluluk bildiren eklerle +lär eki

Özbek Türkçesinde, 1’den sonraki sayılara ve *ne* soru kelimesine *+äv*, *+ävlän* ve *+älä* ekleri getirilerek bunlardan topluluk bildiren sayılar elde edilir. *ikkäv* “iki adet, iki kişi”, *üçäv* “üç kişi”, *neçäv* “kaç tane(sı)” *törtälä* “dört adet”, *beşälä* “beş adet”, *neçäv* “kaç tane, nice”.

Genel Türkçede olduğu gibi gerek sayma sayılarına gerekse topluluk bildiren sayılara çokluk şahıs iyelik ekleri getirilerek bunlardan zamirler türetilir. Ancak ilginç biçimde yukarıda *bärçä* ve *hämmä* kelimelerinde olduğu gibi sayılara da 2. çokluk şahıs anlamı katmak için *+(i)ngiz*, *+(i)nglär*, *+läring* veya *+läringiz* iyelik ekleri yerine doğrudan *+(i)ng* 2. teklik şahıs iyelik eki getirilerek de aynı sonuç elde edilmektedir.

Bu durum Türkiye Türkçesindeki *iki* sayısına 1. ve 2. çokluk şahıs iyelik ekleri getirilebilirken 3. çoklukta yalnızca 3. teklik şahıs iyelik eki getirilmesine benzemektedir: *İkimiz* “her ikimiz”, *ikiniz* “her ikiniz”; ama *ikileri* yok yerine *ikisi* “her ikisi” vardır.

Aşağıdaki cümlelerin öznesi aynı yapı ve anlamdaki *ikkäläng* ve *ikkäving* “ikiniz” kelimeleridir. Ama ilginç biçimde öznesi *ikkäläng* olan ilk cümlenin yüklemde 2. teklik şahıs, öznesi *ikkäving* olan ikinci cümlenin yüklemde ise 2. çokluk şahıs eki bulunmaktadır. Görüldüğü özne ve yüklem ilişkisi kurallı değildir. Ancak her iki cümle hem özne hem de yüklem şahıs yönünden Türkiye Türkçesine 2. çokluk şahısla çevrilmektedir.

Küzdä ikkäläng bärıb bir häftä turıb kelding “Güzde ikiniz gidip bir hafta kalıp geldiniz.” (Çolpân, 1991, s. 45).

Çarli bilän ikkäving qäynänäsi süygän yigitlär ekänsizlär “Çarli ile ikiniz kaynanasının sevdiği delikanlılarmışsınız.” (Mänsur, 1998, s. 296).

Bu eklerle türemiş kelimelere de *+lär* gelebilmektedir: *ikkävläring*, *ikkävinglär*, *ikkälänglär*, *ikkäläläring* “ikiniz”. Bu durum benzer yapılarıdaki *+läring* veya *+(i)nglär* kısmının yapısını açıklamayı güçleştirmektedir. Burada pekiştirme amaçlı çokluk eki üzerine 2. teklik şahıs

iyelik eki mi getirilmiştir? Yoksa *+läring* veya *+(i)nglär* doğrudan 2. çokluk şahıs iyelik eki midir? Her iki durum da söz konusudur.

Kelin-küyâvlik *ikkâvläringgä* häm behäd yäräşibdi! “Gelin ve güvey olmak *ikinize* de çok yakışmış!” (Qâdirov, 2009, s. 132)

Bu eklerden türemiş *neçâv* “nicesi” soru kelimesi 3. çokluk şahıs iyelik ekiyle belgisiz zamir işlevinde kullanılmaktadır.

Neçâvläri tökib közin yaşını “*Niceleri* döküp gözünün yaşını” (Älpâmiş, s. 2019, s. 9)

Bu eklerle türetilmiş kelimelerle ilgili kelimelere iyelik eki çokluk olarak getirilebilmektedir.

Üçâvlân täşqärigä *çiqqänlärinä* däraxt säyäsida pâyılâççilik qılıb turgän /.../ “*Üçü birlikte* dışarı *çiktıklarında* ağaç gölgesinde gözcülük yapmakta olan /.../ (Qâdirov, 2009, s. 179)

İyelik eklerinin bünyesinde *+lär* eki

Özbek Türkçesinde *+lär* eki bütün iyelik eklerinde karşımıza çıkmaktadır.

1. teklik ve çokluk şahısta *+lär* eki normalde yoktur: *+(i)m* ve *+(i)miz*. Eğer bunlarda *+lär* eki bulunuyorsa pekiştirme, saygı ilaveten aile veya topluluk bildirme işlevindedir.

2. ve 3. teklik şahıslarda da *+lär* eki, esasen saygı amacıyla kullanılmaktadır. Bu da kimi karışıklıklara yol açmaktadır. Çünkü 2. ve 3. teklik şahıs iyelik eklerine *+lär* getirildiğinde ortaya çıkan biçimler, 2. ve 3. çokluk şahıs iyelik eki olarak da kullanılabilir.

1. teklik şahıs iyelik eki

Özbek Türkçesinde 1. teklik şahıs iyelik eki *+(i)m* biçimindedir. Bu ek özellikle akrabalık kelimelerine gelerek onlara sahiplenme ve bundan dolayı saygı gösterme işlevi katmaktadır.

/.../ çây uzätärkän, [kelinäyim] şirin cilmâyib: “Äling, *qäynim-qäynicänim*, dästurxängä qäränglä”, deyä qıstägän edi. “/.../ çay uzatırken, [yengem] tatlı tatlı gülümseyerek: ‘Alın *kaynim*, sevgili *kaynim*, sofraya buyrun” diye üstelemişti.” (Mänsur, 1998, s. 16)

Öte yandan 1. teklik şahıs iyelik ekinin üzerine *+lär* getirildiğinde iki işlev ortaya çıkar. İlk olarak bahsi geçen kişiye yüksek saygıyı ifade eder.

Üydä qıy-çuv başlängän, kättä *âpämlär* ortä eşikdä häykäldäy qätüb qâlgän *dädämlärning* boynigä âsılıb yığlämäqdä, *âyimlär* häm *dädämlärning* yelkäsigä süyänib, ünsiz titrämäqdä, kiçik *âpämlär* bilän ükälärim bürçäkkä tıqlışib, xuddi kälxätlärdän qorqqän cöcälärdäy, közläri âlä-külä, bir-birining pincigä kirib âlişgändi “Evde feryat figan başlamış, büyük *ablam* orta kapıda heykel gibi kaskatı kesilen *babamın* boynuna sarılarak ağlamakta, *annem* de *babamın* omzuna dayanarak sessizce titremekte, küçük *ablam* ile kardeşlerim köşeye sıkışarak, tıpkı akbabadan korkan civcivler gibi gözleri şaşkın birbirine sığıp sokulmuşlardı.” (Yâqubov, 1996, s. 289-290)

Daha önce de belirtildiği üzere aile veya topluluk belirtebilir.

Änä, Äsäl äpamlärnikigä äralägän emiş-kü “İşte Äsäl abamların evine de [hırsız] girmiş ki! (Mänsur, 1998, s. 15)

Bir äcib, bir gäläti quşlar xälämlärning xäräbä qorğäni ustidän pästläb kelib, ävlâq hävuz boyigä qonmâqdälär, qonmâqdälär. “Bir acayip bir tuhaf kuşlar halamların harabe evlerinin üstünden alçalarak gelerek, habire تنها havuz kenarına konmaktalar.”(Mänsur, 1998, s. 18)

2. teklik şahıs iyelik eki

Özbek Türkçesinde ikinci teklik şahıs iyelik eki *+(i)ng* biçimindedir. Bu ekin *+lär* ile pekiştirildiği görülmektedir: *+(i)nglär*, *+läring*. Bunlar aynı zamanda 2. çokluk şahıs iyelik eki olarak da kullanılabilir. Ancak bu birleşik ek, eğer 2. çokluk şahıs iyelik işlevinde değilse, örneklerde de görüldüğü gibi aile ve topluluk yanında pekiştirme veya saygı işlevlerinde olabilir.

Äyim yänä bir şingil älb, mengä uzättilär: - Mäqsudxocä, mä, Qudrät äyänglärmikigä çäp. Äpägäyim keldilär, degin. “Annem yine bir salkım alıp bana uzattı: - Maksudhoca, al, Kudret teyzelere koş. Haminnem geldi, de.” (Mänsur, 1998, s. 78)

Äpägäying örgilsin, özim toyläringdä äying bilän baş bolây. “Haminnen sana kurban olsun, ben düğününde annenle birlikte baş olayım. (Mänsur, 1998, s. 76)

3. teklik şahıs iyelik eki

3. teklik şahıs iyelik ekinden önce *+lär* geldiğinde ortaya çıkan *+läri* biçimbirimi saygı bildirir. Bu aynı zamanda 3. çokluk şahıs iyelik eki işlevindedir. Başka bir ifadeyle 3. çokluk şahıs iyelik eki nezaketten 3. teklik şahıs için de kullanılır.

Nusrät päççä kim? Xälämning erläri. “Nusret enişte kim? Teyzemin kocası. (Mänsur, 1998, s. 136)

Bu cunun ätäläri Mirânşäh bilän änäläri Xänzädä begimdän ötgän deyişärdi. Bu delilik babası Mirân Şäh ile annesini Hânzäde Sultan’dan geçmiş derlerdi.”(Qädirov, 2009, 123).

1. çokluk şahıs iyelik eki

Özbek yazı dilinde 1. çokluk şahıs iyelik eki *+(i)miz* şeklindedir. Taramalarımızda çok nadir de olsa bu eke *+lär* getirilerek pekiştirildiği veya bu yolla saygı belirtildiği tespit edilmiştir.

Ätä änämizlär dâimâ bizning äytgänlärimizgä unämäsälärdä, /.../ “Anne babamız daima bizim söylediklerimizi kabul etmeseler de, /.../” (Erdänov vd., 2014, s. 52)

2. çokluk şahıs iyelik eki

Genel Türkçede olduğu gibi Özbek Türkçesinde *+(i)ng* 2. teklik şahıs iyelik eki üzerine ya arkaik *+(i)z* yahut da *+lär* getirilmesiyle 2. çokluk şahıs iyelik eki oluşur: *+(i)ngiz*, *+(i)nglär*. Ayrıca her iki çokluk ekinin birlikte kullanılması da söz konusudur ve bütün bu yapılarda *+lär* ekinin yeri değişkendir. Dolayısıyla da 2. çokluk şahıs iyelik eki dört şekilli olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki ilk iki *+(i)nglär* ve *+läring* biçimleri, normalde *sen* denilen kişilerden oluşan toplulukla ilgili durumlarda; yine ilk üç biçim oldukça yaygın, son biçim ise seyrek kullanılmaktadır.

İbn Sinâ: “Yänä nimäni yäxşi körädi xäninglär?” deb soräbdi. “İbni Sinâ ‘Başka neyi sever hanımız?’ diye sormuş.” (Mutälipova, 2015, s. 109)

Senlärgä nimä bär-ä, üyläringdä otırsäläringçi! “Sizin ne işiniz var ha, evinizde otursanız!” (Mänsur, 1998, s. 102)

Körgän tāmāşäläringiz bädäligä häq tölämäysizlärimi? “Gördüğünüz seyirliklerin karşılığı olarak bedel ödemeyecek misiniz?” (Äybek, 1985, s. 318)

Hürmätli dostım, tängirim vätänläringizni täbiyy bāyliklärdän kändä qılmägän. “Hürmetli dostum, Tanrım vatanınızı tabii zenginliklerden yana mahrum bırakmamış.” (Äbuđadırov, 2004, s. 37)

- Özi rähmätigä älsın hämmälärinu, - deb u kişi säçvānları ästidä yüzlärigä fätihä tärtdilər. Keyin sorädilär. - Dädängizlär hämmu? “(Allah) kendisi rahmetine alsın hepsini. - diyerek o kişi peçesinin altında amin diyerek ellerini yüzüne sürdü. Sonra sordu: - Babanız da mı?” (Mänsur, 2003, s. 187)

3. çokluk şahıs iyelik eki:

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *+lär* eki, *+i* 3. çokluk şahıs iyelik ekinden önce gelir.

Qızçä ädämlär dädäsini “tegirmänçi” deb ätäşlärinu äytipti. “Küçük kız adamların babasına ‘değirmenci’ diye adlandırdıklarını söylemiş.” (Xudāyberdiyev, 1995, 30)

Ustädları, şerikläri, uçräşdigi uluğ ädämlär suhbätläridän bährämänd bolgäni yüzlärgä dānişmändlär - tä songgi üstadı sāmärqändlik Xocä Fäzlillä Äbulläysgä qädär hämmäsini eslädi. “Üstatları, arkadaşları, rastlaştığı büyük adamlar, sohbetlerinden müstefit olduğu yüzlerce bilgiler, hatta son üstadı Semerkanlı Hoca Feyzullah Ebulleys’e kadar hepsini hatırladı.” (Äybek, 1985, s.33)

Söz konusu ek, nadiren saygı amacıyla 2. teklik şahıs iyelik eki olarak da kullanılmaktadır. Aşağıda işaretli kelimeler, görünüşte 3. çokluk şahıslara yöneliktir; ancak gerçekte 2. teklik şahsa hitap söz konusudur.

Yärqın. Mäne’ degänim bir ändişädir. (Cim.) Begim, mengä yänä bir märtäbä äyıtıb bersälär: bizgä nimä ämrläri bär edi. “Yarkın: Mani dediğim bir endişedir. (Sessiz). Beğim, bana bir daha söyleyin: Bana ne emriniz vardı?” (Çolpân, 1991, s. 315)

Zamirlerin bünyesinde +lär eki

Özbek Türkçesinde +lär eki, çokluk şahıs zamirlerinin ya doğrudan yapısında yahut onları pekiştirmek işleviyle bulunur. Hemen bütün çokluk bildiren zamirler +lär ile pekiştirilebilmektedir: *biz* yanında *bizlär*, *siz* yanında *sizlär*. Bu bölümde değişik zamir türlerinde tespit edilebilen kullanımlardan söz edilecektir.

Şahıs zamirlerinin bünyesinde +lär eki

Özbek Türkçesinde +lär çokluk eki ikinci teklik *sen* ile üçüncü teklik *u* “o” ve *oşä* “o” zamirlerine gelerek bunları 2. ve 3. çokluk şahıs zamirlerine çevirir. Bunun yanında “biz” 1. ve “siz” 2. çokluk şahıs zamirlerinde pekiştirme işlevinde kullanılır.

1. çokluk şahıs zamiri

Özbek Türkçesinde “biz” 1. çokluk şahıs zamiri +lär ekiyle zaman zaman pekiştirilmektedir.

Bizlär qäysi päyğämbärning ummätlärimiz? “Biz hangi peygamberin ümmetiyiz? (Mäqsudiy, 2018, s.6)

Törtköz Äbduhälil päççämning äyâqlärigä sürkälär, yälingännämä qäräb qoyardı *bizlär*gä .... “Dörtgöz, Abdülhalil eniştemin ayaklarına sürtünür, yalvarır gibi arada bir bakardı *bizlere* ..” (Häciyeva, 1991, 9).

2. çokluk şahıs zamiri

Özbek Türkçesinde genel Türkçedeki “siz” zamiri ile bu zamirin +lär ekiyle pekiştirilmiş *sizlär* ve “sen” zamirine +lär eki getirilerek türetilmiş *senlär* biçimleri bulunmaktadır.

Özbekler, başta *dede*, *nene*, *anne*, *baba*, *abla*, *ağabey* olmak üzere yaşça büyük olup olmalarına bakmadan bütün akrabalara, *konu komşu*, *yabancı* vb. kişilere; hatta kimi ailelerde kendi çocukları veya küçük kardeşlere dahi *sen* yerine *siz* diye hitap ederler. Hanımların eşlerine *sen* demesi düşünülemez, kimi ailelerde erkekler de eşlerine *siz* diye seslenir. *Sen* kelimesini, kişi çok defa kendi çocuklarına, küçük kardeşlerine, erkekse eşine son olarak da çok çok samimi olduğu arkadaşına karşı kullanılabilir. Eşi yanında, kendi çocuklarına ve torunlarına dahi *siz* diyen Özbeklerle bizzat tanışmıştım.

Siz

Genel Türkçede olduğu gibi gibi 2. çokluk şahsı bildirir. Ancak yaygın olarak saygı amacıyla 2. teklik şahıs için de kullanılmaktadır. Aşağıdaki ilk örnekte “siz” ikinci çokluk şahıs bildirmektedir. Diğerlerinde ise bu zamirin +lär ekiyle pekiştirilmiş biçimi bulunmaktadır.

Äqlli bäläsizlär! / Bälli! Qâyilmän *sizgä*! “Akıllı çocuklarsınız. / Bravo! Hayranım *size*! (Cumabäyev, 2004, s. 193)

Sizlär säl kättä bolsäläring bäs, birgälikdä säyähätgä çıqamız. “Sizler biraz büyüseniz tamam, birlikte seyahata çıkacağız.” (Cumäbäyev, 2004, s. 307)

Sizlärgä mänzur bolgüdek ğäzällär yazılmadı. “Sizlerin hoşunuza gidecek kadar gazeller yazılmadı.” (Äybek, 1985, s.16)

Senlär

Daima 2. çokluk şahıs bildiren *senlär* kelimesi için *Özbek Tilining İzahli Luğati*'nde *sen* maddesinin 2. altbaşlığında şu açıklama ile verilmiştir: 2 *konuşma dilinde* (çokluk şeklinde) Dinleyiciye nisbeten kaale almazlık, önemsememe gibi manayı bildirir. Aşağıdaki örneklerde ilginç biçimde *senlär* zamirinin özne olduğu cümlelerde şart kipinde yüklem bulunmaktadır. ancak ilk cümlelerin kipi 2. teklik şahıs, ikinci cümlelerin kipi 2. çokluk şahıstır.

/.../ senlär äräläşmäsäng häm boladı. Senlärdä qäsdı yoq. “/.../ sizler karışmasanız da olur. Sizlere kastsı yok.”(Çolpän, 1991, s. 241).

Senlärgä nimä bär-ä, [senlär] üyläringdä otursäläringçi! “Sizin ne işiniz var ha, (siz) evinizde otursanıza (Mänsur, 1998, s.1)

3. çokluk şahıs zamiri

Özbek Türkçesinde hem 3. teklik şahıs hem de işaret zamiri olarak kullanılan *u* ve *oşä* kelimelerine *+lär* getirilerek 3. şahıs çokluk zamiri oluşturulur: *ular*, *oşälär*.

ulär

Tarihî “ol” zamiri Özbek Türkçesinde (*ol > ul >*) *u* şekline dönüşmüştür. Özellikle şiirde ve kimi dinî metinlerde geçmişin devamı olarak “ul” hâlen işletilmektedir. Bu zamir, çokluk ekiyle kullanıldığında *u+lär > ulär* olur. *Ulär* “onlar” zamiri basit biçimde 3. çokluk yanında saygı amacıyla 3. teklik şahıs zamiri olarak da kullanılabilir:

üçüncü çokluk şahıs

Ätä-bäbäläri sözläşgän tilni his qılmägän, ulär yäzgän xätni tänimägän oğlän oğlänmi? “Babalarının dedelerinin konuştuğu dili hissetmeyen, onların yazdığı yazıyı tanımayan (bilmeyen) oğul oğul mudur?” (Vähid, 1992, s. 224)

üçüncü teklik şahsa saygı

Äpäm yäşlikläridänâq ziyräk, uquvli edilär. Ulär äytgän /.../ kabi häcviy şe’rläri häli-häli qulâğım ästudän näri ketmäydi. “Ablam daha küçüklüğünde zeki ve akıllı idi. Onun söylediği /.../ gibi hiciv şiirleri hâlâ dahi kulağımın gitmez.” (Qädiri, 1994, s. 55)

oşälär

Gösterme edatı “oş” ile “ol” zamirinin birleşmesiyle oluşan *oşä* zamiri, Özbek Türkçesinde 3. teklik şahıs ve işaret zamiri olarak kullanılmaktadır. İlginç biçimde gerek yazılı gerekse sözlü dilde oldukça sık kullanılan bu zamire, Özbek gramerleri nedense şahıs zamirleri içinde yer vermemektedirler. Kelime tarih içinde şöyle evrilmiştir: *oş+ ol > oşol > oşal > oşä*. Günümüz Özbek şiir dilinde, dinî-tarihî metinlerde *oşäl* biçimi de bulunmaktadır. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu zamir *+lär* çokluk ekiyle birlikte 3. çokluk şahıs veya işaret zamiri, yer yer saygı amacıyla 3. teklik şahıs zamiri olarak da kullanılmaktadır.

Siz meni emäs, Sälâm ämmämning oğllärını älqäng. Süyünçilikni oşälär keltirdilər. “Siz beni değil Selam Halamın oğlunu övün. Müjdeyi o getirdi.” (Mänsur, 1998, s. 249)

Meni qämämäng, cân ämäki! - deb dädläb yubârdım, - äxir singillärim kütib otrışıbdı, üzümni oşälärgä âluvdim. “Beni hapsedmeyin, amcacığım!- diye feryat ettim, - üstelik bacılarım bekliyor, üzümü onlara almıştım.” (Toxtäbäyev, 2009, s. 166)

Son olarak bünyesinde *+lAr* eki bulunan arkaik *älär* (< alar) “onlar” zamiri de nadir de olsa şiir, tarihî romanlar ve dinî metinlerde da kullanılabilir. Bu zamir de hem saygı amacıyla 3. teklik hem de 3. çokluk için kullanılabilir.

/.../ Mävlänâ Qâsım Änvâr äsli äzärbäycänlik erurlär./.../ Uzâq muddät Sämärqänd bârıb turdılar. E1 älärgä ixläs qoyıb, şe’rlärin oqımâqdâ râğıb boldı. “/.../ Mevlana Kasım Envâr aslen Azerbaycanlıdır, /.../ Uzun süre Semerkant’a giderek yaşadı. Halk onu gerçekten sevip şiirlerini okumaya râğbet etti.” (Qâzâqbây vd., 2009, s. 72)

Ävzâyiläridän, älär ädäm ermäs, bääyni mürdä üstigä yapırılığân ölimtik quşlârgä oxşâr erdilär. “Dış görünüşlerine göre onlar insan değil, tıpkı ceset üstüne üşüşen leş yiyici kuşlara benziyorlardı.” (Qâzâqbây vd., 2009, s. 75)

Dönüşlülük zamirlerinin bünyesinde +lär eki

Özbek Türkçesinde dönüşlülük zamirleri öz sıfatına iyelik ekleri getirilerek elde edilmektedir. 1. ve 2. teklik şahıs dönüşlülük zamirlerinde hiçbir şekilde *+lär* yoktur. Bütün çokluk şahısların dönüşlülük zamirlerinde, çokluk şahıs iyelik eklerinden yararlanılmasından dolayı tabii olarak *+lär* eki yer almaktadır. 3. çokluk şahıs dönüşlülük zamirinin saygı amacıyla 3. teklik için kullanılması, dolaylı olarak 3. teklik şahısta *+lär* ekinin bulunmasına yol açmaktadır.

Örneklere geçmeden önce Özbek Türkçesindeki dönüşlülük zamirlerini Türkiye Türkçesine zaman zaman şahıs zamirleriyle çevirmek gerektiğini de hatırlatalım.

1. çokluk şahıs dönüşlülük zamiri

Özbek ölçünlü dilinde *öz+(i)miz* > *özimiz* şekli hâkimdir. Bu zamir de kimi zaman *+lär* ekiyle pekiştirilmektedir. İyelik ve *+lär* eklerinin birlikte kullanıldığı diğer birçok yapıda olduğu gibi burada da söz konusu eklerin sıralaması sabit değildir. Dolayısıyla Özbek Türkçesinde 1. çokluk şahıs dönüşlülük zamirinde üçlü kullanım karşımıza çıkmaktadır: *özimiz*, *özlärimiz*, *özimizlär*. Bunlardan *özimiz* ile nispeten *özlärimiz* yaygın biçimlerdir. Bu yazının konusu *+lär* çokluk eki olduğundan *özimiz* kullanımına örnek verilmeyecektir.

Älläh täälädän özlärimiz vä häm sizlär üçün salâmâtlik vä âfiyät tilâb qâlâimiz. “Allah tealadan kendimiz ve de sizler için sağlık ve afiyet dileriz.” (Mäqsudiy, 2018, s. 247)

1. çokluk şahıs dönüşlülük zamiri için oldukça nadir kullanılan *özimizlär* biçimini yalnızca genel ağda yaptığımız taramalarla tespit edebildik. Ancak Özbeklerle olan sohbetlerimizde bu kelimenin kullanıldığına şahit olmuştuk. Anlaşılan bu kullanım konuşma dilinde az da olsa bulunmakta; ancak yazıya pek geçirilmemektedir.

../ Mayli omadilarni bersin. Prosta o'zimizlarniki bilan ishlamasdan rus ukrainlarga aldanib yurganilar achinarlida men uchun. “/...Neysel talihiniz açik olsun. Basitçesi bizimkilere çalışmadan sürekli Rus ve Ukraynalılara aldanmanız benim için çok acınak bir şeydir (Genel ağ 5).

2. çokluk şahıs dönüşlülük zamiri

Özbek Türkçesinde 2. çokluk şahıs zamiri için yaygın *özingiz* biçimi yanında, eskicil *+z* yerine *+lär* ekinin kullanıldığı *özinglär*, *özläring* “kendiniz” ve bunlara ek olarak *özingizlär*, *özläringiz* biçimleri de bulunmaktadır. Bu durumda bünyesinde *+(i)ngiz* bulunan biçimler zaten 2. çokluk şahıs karşıladığı için, bunlardaki *+lär* ekini pekiştirme işlevinde kabul etmek gerekir. Öte yandan *özingiz* daha ziyade saygı amacıyla 2. teklik kişiye hitapta kullanılır.

özingiz

Lekin sizlär oylängiz özingiz. “Ancak sizler kendiniz düşünün!” (Mänsur, 1998, s. 224)

özläring

- Bugün keçäsi unı özläring öldiribsizlär - kü? “ - Bu akşam onu siz öldürmüşsünüz ya!” (Qâdirov, 1990, s. 181).

özinglär

Xärxäşä qılsä, yänä körsätgäni älib bärıp yürmä. Undän körä, özinglärnikigä — dälägä älib ket. “Sorun çıkaracak olursa tekrar göstermeye falan uğraşma. Öyle yapmaktansa sizinkilere, tarlaya götür.” (Mänsur, 2003, s. 14)

özlaringiz

- Qäni, bir gäyrät qılıb, mänä şu tönkälärni kâvlâb çıqarıb bering, qışdâ özlaringiz mäzâ qılıb gülxân qılâsizlär. “Haydi bir gayret ederek işte şu ağaç köklerini kazıp çıkarın, kışın kendiniz zevkle yakarsınız.” (Gulâm, 2004, s. 91).

özingizlär

Şu täbiplärning mäslähätlärigä özingizlär häm dâim ämäl qilinglär/.../ “Bu tabiplerin tavsiyelerine kendileriniz de daima uyunuz /.../ (Mutälipova, 2015, s. 125)

3. çokluk dönüşlülük zamiri

Özbek Türkçesinde *özlari* kelimesi yaygın olarak 3. çokluk şahıs dönüşlülük zamiri işlevindedir. Ancak saygı amacıyla 3. teklik, nadiren de 2. teklik şahıs dönüşlülük zamirleri yerine de kullanılabilir. Aşağıdaki örneklerde *özlari*, sırasıyla 2. teklik, 3. teklik ve 3. çokluk şahıs zamiri işlevindedir.

Özlari nimädän tärtädilär? “(Bire bir çeviri: Kendileri ne çekerler?) Siz ne (hangi içkiyi) içersiniz?” (Hâşimov, 1994, s. 49)

[Dädäm] Bu işlärni u kişi hiç kimgä “işänmäs”, hämmäsini özlari bəcärär edilär. “[Babam] Bu işleri o, hiç kimseye ‘güvenmez’, hepsini kendisi yapardı.” (Qâdiriy, 1994, s. 11)

Bä’zi me’mârlär özlärini pādşâhlärdän häm bäländ qoyärmışlär. “Bazı mimarlar kendilerini padişahlardan da üstün görüyorlarmış.” (Qâdirov, 1990, 17)

Bu zamirin kimi zaman Türkiye Türkçesine şahıs zamiriyle çevrilmesi uygun olmaktadır.

Özlari yettinçi qız ekänlikläri tüşimizgä häm kirmägän “Onun yedinci kız olduğu düşünümüze dahi girmemişti.” (Mänsur, 1998, s. 348)

İşaret zamirlerinin bünyesinde +lär eki

+lär eki çokluk eki şahıs zamirlerinde olduğu gibi teklik işaret zamirlerini de çokluğa çevirir: *bu+lär* > *bulär*, *şu+lär* > *şulär*, *u+lär* > *ulär* / *oşä+lär* > *oşälär*. Tabii +lär bir hâl eki olmadığı için araya zamir n’si getirilmez.

bulär

/.../ ammâ bulärni eşitmäbmen. “/.../ amma bunları duymamışım.” (Äybek, 1985, s. 270)

Qämälişimizgä äq pādşâni mäqtägäningiz häm, xorâz häm sâbâb emäs, bulär fäqät bir bähänä ... “Hapsedilmemize Rus Çarını övmeniz de horoz da sebep değil, bunlar sadece bir bahane ...” (Şukrullâ, 1991, s. 73).

şulär

Yâtışdâ häm şulär ortäsüdä qâldım. “Yatarken de bunların arasında kaldım.” (Gulâm, 2004, s. 68)

ulär

Bunäqä burämä, mücmäl gäplär, söz birikmäleri läyhädä tolub yätibdi. Ulärni insän tüşünädigän qılıb yängidän yâzış keräk “Böyle karmaşık, belirsiz sözler, söz toplulukları layihada yığıla. Onları insanların anlayacağı şekilde yeniden yazmak gerek” (Vâhid, 1992, s. 30).

oşälär

Bu ölkägä mening häm häq-huquqlarım bär. / Oşälärni äytmäqçimän “Bu ülkede benim de hakkım hukukum var. / Onları söylemek niyetindeyim” (Kämâl, 1988, 417).

Özbek Türkçesindeki *ulär* ve *şulär* zamirlerini bazen Türkiye Türkçesine “bunlar” ile çevirmek gerekmektedir.

(Ustâz Mirtemirning yâzgänläri) Ulär qâğâzdä qâlmädigän, biz bilän yaşädigän, kündä künimizgä yärädigän bâyligimiz “(Üstat Mirtemir'in yazdıkları) Bunlar kağıtta kalmayacak, bizimle yaşayacak, günlük hayatımıza yarayacak zenginliğimiz” (Vâhid, 1992, s. 234).

Qäyergä älib ketyaptı - sen häç nârsäni bilmäysän. Bütün ixtiyârning şulärning qolıda “Nereye götürüyor, sen hiç birşeyi bilmiyorsun. Bütün ihtiyarın bunların elinde” (Şukrullâ, 1991, s. 83).

Şulärni oyläsäm umidlärim çil-çil bolardı “Bunları düşündüğümde ümitlerim parça parça olurdu” (Şukrullâ, 1991, s. 82).

Belgisiz zamirlerinin bünyesinde +lär eki

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi teklik anlamı taşıyan belgisiz zamirlere +lär eki getirilerek bunların çokluk şahısları elde edilir: *âyrimi*, *bä'zisi* “kimisi”, *bä'zilär*, *âyrimlär* “kimileri”; *birâv*, *birântä* “birisi”, *birâvlär*, *birântälär* “birileri”; *kişi*, *âdäm* “kişi”, *kişilär*, *âdämlär* “kişiler”; *bäşqä*, *özgä* “başkası” *bäşqälär*, *özglär* “başkaları” vb.

Türkiye Türkçesinde çok defa bu tür zamirler +lär çokluk eki üzerine 3. çokluk şahıs iyelik eki getirilmesiyle türetilir: *biri+leri* > *birileri*; *kimi+leri* > *kimileri*; *başka+ları* > *başkaları* vb. Ancak Özbek Türkçesinde ise çok defa yalnızca +lär eki bazen de 3. çokluk şahıs iyelik ekiyle oluşturulur.

Bä'zilär, şox bälälär ekän, deydi. “Kimileri, şımarık çocuklarmış, der.” (Ävâz, 2006, s. 83)

Äyrimlär täl tãmängä xezlänib-xezlänib bärädi-yu, /.../ “Kimileri söğüde doğru hızlı hızlı gidiyor ancak /.../ (Mänsur, 1998, s. 45)

Bä'zilärini özi häm qämçi bilän sävälädi. “Bazılarını kendisi de kamçı ile dövdü.” (Qädirov, 2009, s. 60)

Ägär âdäm öldirgän, tälägän, birâvlärni qän qäqşätgän bolsä hämmi? “Eğer adam öldürmüş, yağmalamış, birilerini kan ağlatmış olsa bile mi? (Mänsur, 1998, 55)

/.../ köçädä âdämlärdän eşitdim /.../ “/.../ sokakta insanlardan işittim /.../ (Qädirov, 2009, s. 120)

Bu kişilar sabzi kâvlab, qâplamaqda edilar. “Bu kişiler [topraktan] havuç çıkararak çuvallamaktaydılar.” (Ğulâm, 2004, 84)

Külğan bâşqalardır, yığlagan menman. “Gülen başkalarıdır, ağlayan benim.” (Çolpân, 1991, s. 413).

Soru zamirlerinin bünyesinde +lär eki

Özbek Türkçesinde kullanılan *kim* ve *ne*, *nimä* “ne” zamirleri de *+lär* eki alarak çokluk ifadesi kazanırlar.

Kimlär şundäy qılğan?! — oşqırıp soradı Äbdulätif. “Kimler böyle yapmış? - diye bağırarak sordu Abdullatif. (Qâdirov, 2009, s. 105)

Bizning yaşdä nimälär qılğansız? –dedim men. “Bizim yaşımızda neler yapmıştınız? – dedim ben. (Rähimova, 2012, s 45)

[Äyim] Nämâzläri tügäb, duâ qılıb otırıbdilər. /.../ Nelärni sorâyâtırlär ekän?.. [Annem] Namazını bitirmiş, oturup dua ediyor. /.../ [Allah’tan] Neleri istiyor acaba? (Mänsur, 1998, 324)

Zarfların bünyesinde +lär eki

Özbek Türkçesinde *+lär* eki, *qança* “ne kadar”, *bunça* “bu kadar, bunca”, *şunça* “şu kadar, bu kadar, bunca”, *unça* “o kadar” gibi zarflar yanında kimi zarf-fiil eklerinde karşımıza çıkar. Zarflara geldiğinde çok defa pekiştirme, abartma işlevlerinde kullanılır.

Men äkämni qançälär sağımıb, körişgä ölib-intıqıb kelsäm-u, u huşsizginä kütib älsä... Äläm qıldı. “Ben ağabeyimi ne kadar özleyerek, hasret içinde görmeye geleyim, o ilgisizce karşılarsa... Zoruma gitti.” (Mänsur, 1998, s. 266)

Men yâlgız xudâni dedim! Şundäy ekän, bir sâdiq bändängni bunçälär xorlämä-dä, ey, xudâ! Ben yalnızca Allah dedim! Durum böyleyken bir sadık kulunu bu kadar küçük düşürme ey Allah’ım!” (Murâd, 1994b, s. 305)

Äcäb, qäyâqqä şaşilädi bu ädämlär? Bunçälär zir yügürmäsä bulär! “İlginç, nereye acele ediyorlar bu insanlar? Bu kadar hızlı koşturmasalar [olmaz mı] bunlar?!” (Hâşimov, 2005, s. 106)

Şunçalik mehribân, şunçälär xuşmuâmälä, şunçälär mulâyim bolıb ketişgänki, /.../ Öylesine sevecen, o kadar huyu güzel, o kadar mülayim olmuşlar ki /.../ (Ğulâm, 2004, s. 130)

Bir kördim men unı – şunçälär gözəl. Äydän-dä gözäldir, kündän-dä gözäl. “Bir gördüm ben onu, o kadar güzel. Aydan da güzeldir günden de güzel.” (Çolpân, 1991, s. 381)

Ayrıca yukarıda belirtilen *+lär* ekinin *saat, tarih, yaş* gibi konularda tahmin veya yaklaşıklık bildirmek için kullanılması da bu ekin zarflarda bulunmasına örnektir.

Ävvälläri, millioner degäni qänäqä ädäm bolärkän, keçäsi qorqmäy qändäq uxlärkin, deb xäyrän qälärdim. /.../ Bir väqtlär beş yıl mehnät qılıb yâzgän xuddı şundäy kitâbım çıqsä, on ming som älärdim. “Önceleri milyoner dedikleri nasıl biridir acaba, geceleyin korkmadan nasıl uyuyor acaba, diye hayrete düşerdim. /.../ Bir yakitler, beş yıl emek vererek yazdığım, tıpkı işte bunun gibi bir kitabım çıktığında, on bin som alırdım.” (Hâşimov, 1994, s. 31)

Kättä kişilər häm xuftänni oqır-oqımäs säät yetti-säkkizlärdäyâq üygä kirib ketişädi. “Yaşı büyükler de yatsı namazını kılar kılmaz saat daha yedi sekizlerde evlerine giderler (Ğulâm, 2004, s. 7)

Zarf-fiillerin bünyesinde +lär eki

Özbek Türkçesinde zarf-fiillerde *+lär* eki iki sebepten bulunmaktadır. İlk olarak oldukça nadir biçimde ve basit zarf-fiillerden yalnızca *-b* ekine pekiştirme amacıyla doğrudan *+lär* getirilmesinden kaynaklanır.

Mengä şu duäsining özi kifâyä. Bäxtimgä sağ-âmân bolsın; sâğäyibläär ketsä, /.../ bäs. “Bana bu duası yeter. Benim için sağ olsun, selamet olsun; adamakıllı bir iyileşse, /.../ tamam.” (Mänsur, 1998, s. 249)

Şu cimitdek bäläçälik ixlâsımız yoqligidän, râsti uyälibläär ketdim. “O, küçücük çocukluk sevgilimiz olmamasından dolayı doğrusu iyice utandım.” (Mänsur, 1998, s. 35).

Biz bu kullanımı ayrıca aşağıda bir bölümü verilen halk türküsünde tespit ettik.

Yigit

Delikanlı

Kenârdä tärig sen bolsäng

Sen kenarda darı olsan

Cöşäli kâklik men bolıb

Civcivli keklik ben olup

Teribläär yesäm qäytäsän?

Bir güzel derip yesem neylersin?

Qız

Kız

Cöşäli kâklik sen bolıb,

Civcivli keklik sen olup,

Âlgır quşläär men bolıb,

Alıcı kuş ben olup

Âlibläär yesäm qäytäsän?

Alıp bir güzel yesem neylersin?

(Turdiyev, 1991, 32)

İkinci olarak, Özbek Türkçesinde hemen bütün türemiş ve birleşik zarf-fiil ekleri, iyelik ekleri aracılığıyla şahıs bildirebilirler (bk. Tolkun, 2009). 2. ve 3. çokluk şahıs iyelik eklerinde *+lär* eki bulunduğu için dolaylı da olsa zarf-fiillerde *+lär* eki görülmektedir.

Namâz oqiyâtganlaringdâ Eşân bugün imâmlikkâ ötdimi, yoqmi deb sorâyâpmân. “[Sizler] Namaz kılıyorken Hoca bugün imamlığa geçti mi geçmedi mi diye soruyorum.” (Toxtâbâyev, 2015, s. 124)

/.../ nâvkârlâr qorqâ-pısâ köşkkâ yâqınlâşâyâtganlâridâ /.../ “/.../ askerler korka korka köşke yaklaşmaktayken /.../” (Qâdirov, 1990, s. 34)

Âpâ-singil çâpkıllâganlâriçâ üylârigâ ketiptilâr. “Abla kardeş koştukları gibi evlerine gitmişler.” (Xudâyberdiyev, 1995, s. 37)

Mirzâ qulâb ketgân câr etâgigâ yetib bârgünlâriçâ, /.../ “Onlar, şehzâdenin yıkıldıgı uçurumun kenarına varıncaya kadar, /.../” (Qâdirov, 1990, s. 30)

Sâhrâdâ ketâyâtganlâridâ içdigân suvlâri tügâpti. “Çölde gidiyorlarken içecekleri suları tükenmiş.” (Xudâyberdiyev, 1995, s. 46)

U yergâ bârgänlâringdän song, ulârning hunârlârini yâxşılâb örgäninglâr. “Oraya vardığımızdan sonra onların hünerlerini iyice öğrenin.” (Âbduqâdirov, 2004,86)

/.../ Tâşkentgâ kirib kelâr pâytlârimdâ hâm ânâ şundây tâbâruk zâtlârni körişlikni, /.../ “/.../ Tâşkent’e geldiğim sıralarda da işte böyle mübarek kimseleri görmeyi /.../” (Âbdullâxânov, 2002, s. 37)

Aşağıdaki örnekte *+lâr* ekinin zarf-fiile “her” anlamı katması oldukça nadir bir kullanımdır.

Âciz qâlmışlârimdâ, çâr-nâçâr qâlmışlârimdâ, xâkisâr qâlmışlârimdâ: – Ey, xudâ, özing sâqlâ! Ey, xudâ, özing mädâd ber! – dedim. “Her aciz kaldığımda, her çaresiz kaldığımda, her asağılandığımda : – Ey Allah’ım, sen kuru! Ey Allah’ım sen medet et! – dedim.” (Murâd, 1994b, s. 304)

Yüklemde *+lâr* eki

Özbek Türkçesinde *+lâr* eki, gerek isim soylu gerekse fiil soylu yüklemelerde şahıs bildirmek yanında şahısları pekiştirmek, saygı, yer yer de alay, kinaye, istihza bildirme işlevleri vardır.

İsim soylu yüklemelerde +lâr eki

Özbek Türkçesinde isim soylu yüklemelerde şahıs zamiri kökenli ekler kullanılır. 1. teklik şahıslar *+lâr* eki almaz.

2. teklik şahısta ise ister *+sân* (< sen) isterse saygı için *+siz* kullanılsın bunlara *+lâr* getirilirse ortaya çıkan *+sânlâr* veya *+sizlâr* biçimbirimleri her durumda 2. çokluk şahsı bildirir. Bu durum aşağıda tekrar ele alınarak örneklenecektir.

Özbek Türkçesinde de isim soylu yüklemelerde 3. teklik şahısta ek bulunmaz. Ancak istenirse *+dir* ile pekiştirilebilir. Bu çekimde *+lâr* bulunursa ortaya çıkan yapı hem 3. çokluk şahıs hem de saygı amacıyla 3. teklik şahıs için kullanılabilir.

Aşağıda şeklen 3. çokluk ancak anlamca 3. teklik şahıs bildiren örnekler verilmiştir.

Yaxşiyâm âyim bârlâr, qıyâmât qopmâydi. “İyi ki annem var [da] kıyamet kopmuyor.” (Mânsur, 1998, s. 7)

Dâdâm ânâlarigâ cüdâ mehribân edilâr. “Babam annesine çok düşkün idi.” (Qâdiriy 1994, 30)

Kelsâm âyim üydâ ekânlar. “Ben geldiğimde annem evdeymiş.” (Cumâbâyevev, 2004, s. 160)

Eğer +*dir* üzerine +*lâr* gelirse çok defa saygı amacıyla 3. teklik şahıs kastedilmektedir.

Râhmâtli Şâhrux Mirzâning qânuniy tâxt vârisi — Mirzâ Uluğbekdirlâr. “Rahmetli Şahrux Mirza’nın kanunu taht varisi, Mirza Uluğbek’dir. (Qâdirov, 2009, s. 65)

Uluğbek Mirzâ mudârrisdirlâr, âlimdirlâr, lekin sârkârdâ emâslâr. “Mirza Uluğ Bey müderristir, âlimdir, ancak asker değildir.” (Qâdirov, 2009, s. 104)

Aşağıdaki örnekte ise aynı yapı 3. çokluk şahıs için kullanılmaktadır.

Mâkkâi Mukârrâmâning özidâ vâ yâqın âtrâfidâ bolgân fâqır kişilârgâ häc qılış fârz bolâdım? Âlbättâ, fârz bolâdı, çunki ulârgâ yol xâracâtı kerâk emäs, şu sâbâbdân fâqır bolsâlâr hâm, bây kişilâring hukmidâdirlâr. “Mekke-i Mukerreme’nin içinde veya yakınlarında olan fakir kişilere de haccetmek farz mıdır? Elbette farzdır, çünkü onlara yol için para gerekmez, bu sebepten fakir bile olsalar, zengin kişilerle aynı hükümedirler.”(Mâqsudiy, 2018, s. 228)

Eğer +*lâr* üzerine +*dir* gelirse çok defa 3. çokluk şahıs pekiştirilmektedir.

Äsârdâ nâmlâri kelgân kişilâring âksâriyâti häqiqâtdâ häyâtdâ yaşâb ötgân, hikâyâçigâ u yâki bu dâracâdâ âlâqâdâr bolgân kişilârdir. “Eserde isimleri geçen kişilerin ekseriyeti hakikatta hayatta yaşamış olan, hikâyeciyle o veya bu derecede alakası olan kişilerdir.”(Mânsur, 1998, s.347)

+*lâr* ekinin kullanımının ihtiyarî olduğu aşağıdaki metinde bulunan iki cümlenin yüklemelerinden anlaşılmaktadır.

Muhâmmâd âlâyhissâlâmning sâhâbâlâri kim edi? -Pâyğâmbârimiz Muhâmmâd âlâyhissâlâm bilân birgâ mo’min-müsül mânlikdâ yaşâgân vâ mo’min-müsül mânlikdâ vâfât qılğân kişilârdir. “Muhammed aleyhisselamın sahabeleri kim idi? – Peygamberimiz Muhammed aleyhisselam bile birlikte İslam dininde yaşayan ve İslam dininde vefat eden kişilerdir.” (Mâqsudiy, 2018, s. 46)

1. çokluk şahıslarda +*lâr* kullanımı çok yaygın değildir.

Qorqmânglâr-âv qudâlâr, bizlârmiz, biz kütib âlyâpmiz! “Korkmayın yahu dünürler, biziz, biz bekliyoruz” (Mânsur, 1998, s. 328)

Bizlar musulmonmizlar xammamiz lekn oylab koring /.../ “Bizler Müslümanız hepimiz, ancak bir düşünün /.../ (Genel ağ 6)

2. çokluk şahıslarda *+lär* kullanıldığında ortaya çıkan yapı daima çokluk bildirir ve çok işlektir. *+lär* eki, doğrudan *+siz* veya *+sän* (< sen) üzerine getirilir.

Äqlli bäläsizlär! / Bälli! Qâyilmän sizgä! “Akıllı çocuklarsınız. / Bravo! Hayranım size! (Cumäbäyev, 2004, s. 193)

/.../ bu ikki dostning Sämärqändgä bärışigä râzimisizlär? /.../ bu iki dostumun gitmesine râzı mısınız? (Qâdirov, 2009, s. 144)

Tâzä änâyi ekänsänlär-dä, - deb küldi Äliäkbar. “İyice enayi imişsiniz yahu! – diyerek güldü Aliekber. (Mänsur, 1998, s. 194)

Kärmisänlär! - entikib dedi ortâğım. “Sağır mısınız? – güçlülkle dedi arkadaşım.” (Toxtäbäyev, 2009, s. 264)

Nadiren de olsa 2. çokluk şahıslarda yüklemde şahıs eki bulunmayabilir. Bu durum aşağıdaki örnekte görülmektedir. Yüklemdeki *+lär* eki 3. çokluk şahsı değil, yalnızca basit çokluk bildirmektedir.

-Sizlär mi märdlär?! “Sizler mi merdsiniz?” (Qâdirov, 1990, s. 127)

Özbek Türkçesinde de yüklemde gerek teklik gerekse çokluk 3. şahıs için eke ihtiyaç yoktur.

Färmänmi, mäktubmi, başqä här qändäy yazuv işini keliştirib berädigän kätiblär uning xızmatigä täyyâr. “Ferman olsun, mektup olsun diğer her türlü yazı işini gerçekleştirecek olan kâtipler onun hizmetine hazır.” (Qâdirov, 2014, s. 211)

Zälim edi ulär, zälim. “Zalimdi, onlar zalim.” (Rähimova, 2012, s. 36)

Ancak yine de 3. teklik şahıs ekinin üstüne *+lär* gelirse ortaya çıkan yapı hem 3. teklik hem de çokluk şahıs için kullanılabilir.

Ätäm sizning bilän otirişib Taşkent ähvälätını sözläsmäkkä muştäqdirlär! “Babam sizinle oturup Taşkent’in ahvalini konuşmaya müstaktır.” (Qâdiriy, 1973, s. 13)

Oşä bittä xunugidän başqä hämmäsi häm cüdä yäxşı bälälär “O tek çirkini dışında hepsi çok güzel çocuklar(dır).” (Cumäbäyev, 2004, s. 264)

Kimlär bu nänkörlär?! “Kim bu nankörler?!?” (Qâdirov, 2009, s.258)

Bek bilän xâtını undän cüdä häm râzı ekänlär. “Bey ile hanımı ondan gayet de memnunmuş.” (Cumäbäyev, 2004, s. 16)

Qur’ändä yigirmä beş näfär päyğämbärning ismi bäyän qilingän. Bulär: Ädäm, /.../ İsä, Muhämmäd sällällähu äläyhumus sälämdurlärdür. “Kur’an’da yirmi beş peygamberin ismi beyan edilmiştir. Bunlar: Ädem, /.../ İsa, Muhammed sallallahu aleyhimüsselamdür.” (Mäqsudiy, 2018, s. 28)

Fiil soylu yklemlerde +lr eki

zbek Türkçesinde de fiil çekiminde, emir-istek kipi dışında, 1. ve 2. şahıslarda +*di* görülen geçmiş zaman ile +*s* şart kipinde iyelik soylu şahıs ekleri, diğer kiplerde ise zamir soylu ekler kullanılmaktadır. 3. şahıslarda ise genel Türkçede olduğu gibi ek yoktur. Bu kiplerde 1. teklik şahıs hariç diğerlerinde saygı, pekiştirme, abartma, alay, kinaye vb. sebeplerle +*lr* eki getirilebilmektedir.

Burada 1. ve 2. okluk şahsın bulunduğu değişik kiplerden örnek verilecek; tek tek şahıslar gösterilmeyecektir. 3. okluk şahıslarda iyelik veya zamir kökenli bir ek bulunmadığından bunlar topluca; emir-istek kipi ise ayrıca ele alınacaktır.

Zamir soylu şahıs ekli yklemlerde +lr eki

Fiil çekiminde 1. teklik şahısta +*lr* kullanılmaz.

2. teklik şahıs da ise +*sn* (< sen) veya saygı için kullanılan +*siz* zerine +*lr* gelirse ortaya 2. okluk şahıs bildiren ek çıkar. Dolayısıyla 2. teklik şahıs eklerinde de +*lr* yoktur. Ancak zbek kültüründe kimi bölge veya kişilerin dilinde nadiren de olsa 3. okluk şahıs dönüşlülük zamiri *zlri* “kendileri, onlar” gerekse bu şahsa ait yüklemler 2. teklik şahsa hitaben de kullanılabilir. Dolayısıyla 2. teklik şahısta şeklen de olsa +*lr* eki bulunabileceği söylenebilir.

zlri nimdn trtdilr? “(Bire bir eviri: Kendileri ne içerler?) Siz ne [hangi içkiyi] içersiniz?” (Hşimov, 1994, s. 49)

3. teklik şahıs için kiplere +*lr* getirildiğinde ortaya çıkan yapı hem 3. okluk şahıs hem de saygı veya istihza amacıyla 3. teklik şahıs için geçerlidir. Aşağıdaki rnekler 3. teklik şahsı bildirmektedir.

kngiz şe’r yzdiğn kesi zlri hm uxlmydilr, meni hm uxltmydilr. “Ağabeyiniz, şiir yazdığı akşam kendisi de uyumaz, beni de uyutmaz.” (hmd, 1993, 54)

yim yğ, szm yığılıb qldı, deyptilr “Annem yağ ve süzme epe toplandı diyor. (Cumbyev, 2004, s. 162)

Srydgilr hm xnimiz nim deyptilr, deb hyrn bolişrmiş. “Saraydakiler de “Hanımız ne diyor?” diye hayret ederlermiş” (Mutlipova, 2015, s. 128)

1. okluk şahısta +*lr* ekinin kullanımı oldukça nadirdir. Genel ağdaki değişik bloglarda, sohbet odalarında veya yorum sayfalarında bu şahsın +*lr* ile pekiştirilmiş örneklerine az da olsa rastlanmaktadır. Aşağıdaki edeb dille yazılan şiir rneği de genel ağdan alınmıştır.

Kočälär xättäki köngil misli keng,/ Uning här bir yoli ming äsrgä teng. / "Hop dostum älbättä bâramizlär!" deng, / Qanı dârxâl endi yolgä tüşinglär, / Tâşkentni bir kelib körüb ketinglär. "Sokaklar tıpkı gönüller gibi geniştir, / Onun her bir yolu bin asra denktir. / "Peki, dostum mutlaka gideceğiz!" deyin, / Haydi hemen artık yola düşün, / Taşkent'i bir gelip görüp gidin." (Genel ağ 7)

2. çokluk şahısta Özbek Türkçesinde normalde +siz kullanılır. Ancak bu ek, çok defa saygı gereği +lär ile pekiştirilir. İlaveten 2. teklik şahıs için kullanılan +sän de +lär ile 2. çokluk şahsa dönüştürülür. Aşağıda değişik kiplerden örnekler verilmiştir.

Negä qäräb turıbsänlär, - deb bäqırdı mengä, /.../ "Niye bakıp duruyorsunuz, - diye bağırdı bana, /.../" (Toxtäbäyev, 2009, s. 216)

Güldäy açılıb, şundäy köhlik bolıbsızlärki, ilâhim yâmân közdän äsräsın! "Gül gibi açarak öyle güzel olmuşsunuz ki Allah'ım kötü gözden saklasın! (Qâdırov, 2009, s. 132)

Qäyâqqä qäçyäpsänlär, äqçämni berib ketläring "Nereye kaçıyorsunuz, paramı verip de gidin." (Ğulâm, 2004, s. 33)

Kelinglär, mehmânlar, xuş kelıbsızlär, "Buyrunuz, misafirler, hoş gelmişsiniz" (Yâqubov, 1996, s. 286)

Unı ortädän kötärsäläringiz, ornigä kimni täxtgä çıqärmâqçısızlär? "Onu ortadan kaldırırsanız, yerine kimi tahta çıkarmak niyetindesiniz?" (Qâdırov, 2009, s. 116).

-Sızlär qäysı Çexov toğrısıda gäpiräyâtıbsızlär? "Siz hangi Çehov hakkında konuşuyorsunuz?" (Mirzäyev-Bältäyev, 2004, s. 189)

İyelik soylu şahıs ekli yüklemelerde +lär eki

Özbek Türkçesinde -di görülen geçmiş zaman ile -sä şart ekinde de birinci teklik ve çokluk şahıslarda +lär ile pekiştirme söz konusu değildir.

İkinci teklik şahsa saygı için yalnızca +(i)ngiz kullanıldığından buna da +lär getirildiğinde ortaya çıkan biçimbirim artık tamamen 2. çokluk şahıs bildirir.

3. teklik şahıs üzerine +lär getirildiğinde de ortaya çıkan yapı ya 3. teklik şahsa saygı yahut da doğrudan 3. çokluk şahıs bildirir. Aşağıdaki örnekte yüklem 3. çokluk olsa da aslında 3. teklikten saygıyla söz edilmektedir.

Xocäyin şofyorläri bilän däçäni körgäni ketdilär. "Patron şoförüyle birlikte yazlık evi görmeye gittiler." (Hâşimov, 1994, s. 66)

Qäräng, buvin uruş bolgänigä yığläyäptilär. Bizniyäm uruşgänimizni körsälär, yänä yığläydilär. "Bakın, nenem savaş olduğuna ağlıyor. Bizim de kavga ettiğimizi görse yine ağlar." (Rähimova, 2012, s. 34)

Rähmätlik Uluğbek Mirzâ sizni özlärigä väliähd qılış niyätläri bärliğini mengä äytgän edilär. "Rahmetli Uluğbeg Mirzâ sizi kendisine veliht yapma niyeti olduğunu bana söylemişti". (Qâdırov, 2009, s. 128)

Bu yapıda iyelik kökenli ek bulunduğundan ve Özbek Türkçesinde iyelik ile çokluk ekinin yerinin sabit olmamasından dolayı bu kiplerin 2. çokluk şahıslarında çok şekillilik söz konusudur: *bidinglär, bidingizlär, bildiläring, bildiläringiz* “bildiniz”; *bilsänglär, bilsängizlär; bilsäläring, bilsäläringiz* “bilseniz”.

Bir allämä şägirdläri bilän här gäl körışgänidä: ‘Qändäy ezgü iş qıldinglär? Kimlärgä yaxşılıkläring tegdi?’ - deb sorär ekän. “Bir älim öğrencileriyle her görüşüklerinde: Nasıl hayırlı bir iş yaptınız? Kimlere iyiliğiniz dokundu? – diye sorarmış.” (Mutälipovä, 2015, s.109).

Nimä bälä, oğrlik qıldingizlärmi? “Hayrola, hırsızlık mı yaptınız?” (Ävaz, 2006, s. 83)

Hämmäläring häm çinäkäm qährämänlik körsät diläring! “Hepiniz de gerçekten kahramanlık gösterdiniz!” (Toxtäbäyev, 2009, s. 53)

Nurmät kösä tevärägigä äläng-cäläng boldı. - Äy, xälâyıq, mening belimni körmädiläringizmi? - dedi. “Nurmät kösä, etrafına şaşkın şaşkın bakındı. - Ey halk, benim belimi görmediniz mi?- dedi. (Muräd, 1994b, s. 252)

/.../ ändä-sändä qäbrimni ziyärät qılsänglär, bäs. “/.../ arada sırada kabrimi ziyaret ederseniz yeter.” (Mutälipovä, 2015, s.125).

Yävni yengmäsdän kelsänglär, men sizdän räzi bolmäymän? “Düşmanı yenmeden gelirseniz ben sizden razı olmam!” (Çolpân, 1991, s. 350)

Bilsängizlär, därextlärning / Färzändläri meväsidir. “Bilseniz ağaçların / çocukları meyvesidir.” (Mo`min, 2004, s. 39)

Senlärgä nimä bär-ä, üyläringdä otursäläringçi! “Sizin ne işiniz var ha, evinizde otursanıza (Mänsur, 1998, s. 1)

İmkân täpsäläring bir xəbär älib ketinglär! “İmkân bulursanız bir haber alıp gidin!” (Dämin, 2006, s. 52)

Unı ortädän kötärsäläringiz, ornigä kimni täxtgä çıqärmäqçisizlär? “Onu ortadan kaldırırsanız, yerine kimi tahta çıkarmak niyetindesiniz?” (Qädirov, 2009, s. 116)

3. çokluk şahısta +lär eki

Yukarıda belirtildiği gibi yüklemde 3. çokluk şahsı bildiren unsurlar ne zamir ne iyelik eki kökenlidir ve 3. teklik veya 3. çokluk için aynı ek yeterlidir. Dolayısıyla emir-istek hariç bütün kiplerde aynı yapı söz konusudur. Aşağıdaki örneklerde yüklemde 3. çokluk şahsı bildiren herhangi bir ek yoktur.

Üyidä yegüligi yoq bolgän bälälär yänä başaq terädi. “Evinde yiyeceği olmayan çocuklar tekrar başak topluyor.” (Rähimovä,2012, s. 46)

Bulär hämmäsi Mirzä Uluğbekni köp märtä körgän. “Bunların hepsi Mirza Uluğ Bey’i çok defa görmüştür.” (Qädirov, 2014, s. 133)

Äxir mädräsädä meni ädämlär kütib otırıbdır! — dedi Gävhärşäd begim. “Neticede medresede beni insanlar bekliyor! – de Gevherşäd Hanım!” (Qâdırov, 2014, s. 170)

Tek fark zamir soylu şahıs eklerinin bulunduğu *-b, -gän, -mäs, -äcäk* fiil çekim eklerine *+dir* (kimi eserlerde *+dur*) eki getirilebilir: *oqıbdırlär* “okumuşturlar”, *oqımäsdirilər* “okumazlar”, *oqıgändirlär* “okumuşturlar”, *oqıyäcäkdirilər* “okuyacaktırlar” vb. Buna mukabil *-är /-r* ve *-yöp(ti)* ekleri zamir soylu şahıs eki almasına rağmen *+dir* eki almazlar. Bütün bu yapılar aynı zamanda çok defa saygı nadiren alay, kinaye amacıyla 3. teklik şahıs da bildirebilir.

- Pâççä qäyerdälär? - dedi içkäriğä işärä etib. - Tähärät älyäpgändirlär-dä, — dedim sir bermäy. “Enişte nerede? – dedi içeriye işaret ederek. – Abdest alıyordur herhalde, - dedim hiçbir şey olmamışçasına.” (Murâd, 2003, s. 78)

Pâççä esä, milisäning kiprik qâqmäy yälğänläşi näşä qılıb, qıqırläb küldilər. Bälki cählläri kelib, külgü bilän yengäyätgändirlär... “Eniştem ise polisın hiç gözünü kırpmadan yalan söylemesinden eğlenerek kıkır kıkır güldü. Belki de öfkelenmiş; ancak bunu gülmeyle yeniyordur.” (Murâd, 2003, s. 79)

Kelsäm äyim üydä ekänlär. Bizlärdän ilgäriñäq qäytibdilär “Ben geldiğimde annem evdeymiş. Bizden daha önce dönmüş.” (Cumäbäyev, 2004, s. 160)

Aşağıda yalnızca 3. çokluk şahıs bildiren değişik kiplerden örnekler verilmiştir.

Buxârâ qäl’asidägilär häm qämäldä qalış ehtimälidän çöçib, Äbusäyidgä dävzäzä äcmädilər. “Buhara kalesindekiler de kuşatmada kalma ihtimalinden korkarak Ebu Said’e şehrin kapısını açmadılar.” (Qâdırov, 2009, s. 131)

/.../ bu hududdägi xälqlär gærçi türli-tümän til vä lähcälärdä sözlässälär häm bir-birlärini tüşüngänlär. “/.../ bu bölgedeki halklar, gerçi türlü türlü dil ve lehçelerde konusşalar da birbirlerini anlamışlardır.” (Turdiyev, 1991, s. 13)

Lekin bu zälimlär sizni häm tinç qoymäsälär keräk, begim. “Lakin bu zalimler sizi de rahat bırakmasalar gerek, sultanım. (Qâdırov, 2009, s. 175)

Mengä häsäd qilgän kişilär bilän äläqämni üzdim, hättä ulärning nâmlärini häm eslämädim, ulär bolsä bir ümr mengä häsäd qilib kün keçirdilər (Mutälipovä, 2015, s. 30).

Ädämlär eng qädimgi dävrlärdän başläb yävväyi häyvänläri xänäkiläştirgänlär. “İnsanlar en kadim zamanlardan itibaren yabancı hayvanları evcilleştirmişlerdir.” (Mirzäyev–Bältäyev, 2004, s. 96)

Xälq äqlli kişilärni dänä deb ätäydi. Çunki ulär insänlärgä keräкли vä fäydäli narsälärni oyläb täpädilər. “Halk akıllı kişileri dänä diye adlandırır. Çünkü onlar insanlara gerekli ve faydalı şeyleri düşünüp bulurlar.” (Mutälipova, 2015, s.22)

Bä’zi me’märlär özlärini pädşahlärdän häm bäländ qoyärmışlär. “Bazı mimarlar kendilerini padişahlardan da üstün görüyorlarmış.” (Qâdırov, 1990, s. 17)

Äbdüllä Mirzäning közigä mil tärtib, kör qılıbdirlär deb eşitdik. Rästmi? “Abdulla Mirza’nın gözüne mil çekip kör etmişler diye işittik. Doğru mu?” (Qâdırov, 2009, s. 116)

Sen qorqmä, sengä tegmäydilär. “Sen korkma, sana değmezler.” (Mänsur, 1998, s. 217)

Özbek Türkçesinde fiil soylu yüklemelerde basit 3. çokluk şahıs için fiilden fiil yapan -ş- işteşlik eki de kullanılmaktadır. Aşağıdaki metinde hem -ş- ekinin bu şekilde kullanılması hem de *+lär* ile pekiştirilmesi bulunmaktadır.

Cämäälär bähnsi äñçä däväm ettirib, äxiri muräsägä kelişdi: /.../ . Şu zäyl oyingä tüşib ketişdilärki, qărängi tüşib, kápták körinmäy qáldı. Şu päyt kimnidir üygä çäqırıp qalışdi. Yáš futbolçılar nâilâc tärqâlišdi. “Gruplar tartışmayı epey devam ettirdikten sonra nihayet anlamaya vardılar. /.../ Bu şekilde oyuna öyle bir giriştiler ki karanlık çöküp top artık görünmez oldu. O sırada birisini eve çağırdılar. Genç futbolcular mecburen dağıldılar.” (Ämân, 2002, s. 9)

Özbek Türkçesinde gereklilik kipi için özel bir ek yoktur. Bu kip için “matar+iyelik keräk” yapısından yararlanılır. Burada *keräk* yerine Arapça kökenli *lâzım*, *şârt* gibi kelimeler de kullanılabilir.

Äxir ulär sizni bu äsârâtdän qutqârişlari keräk-kü! “Sonuç olarak onların sizi bu esareten kurtarmaları gerek!”(Qâdirov, 2009, s. 179)

Ämmâ, nävkârlär häm bu iltifâtgä yârâşgüdäy, dävlatgä sädâqätli bolışlari şârt “Ammâ, askerlerin de bu iltifata yakışacak şekilde devlete sadık olmaları şârt.” (Äybek, 1985, s.197)

Emir-istek kipinde +lär eki

Özbek Türkçesinde emir-istek çekiminde yalnızca 2. ve 3. çokluk şahıslarda *+lär* eki bulunmaktadır. 2. çokluk şahıs için aslında *-(i)ng* veya *-(i)ngiz* yeterlidir ve bunlar saygı için 2. teklik şahsa da kullanılmaktadır. Bunların üzerine de *+lär* gelebilmektedir: *bilinğlar*, *bilinğizlar*. Ortaya çıkan bu yapı artık tamamen 2. çokluk şahıs bildirmektedir.

Kelinglär, mehmânlär, xuş kelibsizlär. “Buyurunuz, misafirler, hoş gelmişsiniz.” (Yâqubov, 1996, s. 286)

İmkân tâpsäläring bir xâbär âlib ketinğlär! “İmkân bulursanız bir haber alıp gidin!” (Dämin, 2006, s. 52)
/.../ Hubäyb ulärgä: “Meni hâli qoyingizlär, ikki räk’ät nâmâz oqıb âläyin” dedilär. “/.../ Hubeyb onlara: Beni yalnız birakınız, iki rekât namaz kılalım, dedi (Mänsur, 1998, s. 353).

Äyim, u xâsiyätli quş, bu ätrâfdä yâlgız bulär qáldı, tegmänglär, deb gâhâ äğâxlantırıp qoyädilär. “Annem, bu özel bir kuş, bu taraflarda yalnız bunlar kaldı, değmeyin, diye zaman zaman uyarırdı.” (Mänsur, 1998, s. 70)

Taşkent ağzında 2. çokluk şahıs emir-istek eki ile *+lär* yer değiştirebilmekte ve bu durum zaman zaman yazı diline de geçirilmektedir. Dolayısıyla Türkçenin genel kullanımına aykırı olarak isim veya isimleşmiş tabanlara gelmesi gereken *+lär* eki doğrudan fiil tabanına gelmektedir.

Vahşiyler, şaşmäy turläring senlär! — deb bäqırıb qoyadı “Vahşiler, acele etmeden durun siz! – diye bağırır (Mänsur, 1998, s. 165).

Bu durum, 2. çokluk şahıs iyelik ekinden kaynaklanıyor olabilir. 2. çokluk şahıs iyelik ekleri ile pekiştirilmiş emir-istek eklerinin ikisi sesteştir: üyinglär “eviniz” ve kelinglär “geliniz”; üyläring “eviniz” ve kelläring “geliniz”. Bu durumun ortaya çıkmasında özellikle şahıs zamiri gibi de kullanılan 2. çokluk şahıs dönüşlülük zamirinin özläring ve özinglär biçimleri etkili olmuş olabilir.

- Ötäkäng yârilgürlär, endi kimmi uzätüb bäräsänlär? Özläringnimi? Täpläring! “Ödü patlayasicalar, şimdi kimi uğurluyorsunuz? Kendinizi mi? [Hadı] Bulun!” (Mänsur, 1998, s. 329)

3. teklik ve çokluk şahıs emir-istek eki esasında *-sin* şeklindedir. Aşağıdaki örnekte *bular* “bunlar” öznesinin yüklemde yalnızca *-sin* bulunmaktadır.

Qoyib beräylik, qâlgän işni bulär özläri bitirsın. “Bırakalım kalan işi bunlar bitirsın.” (Qâdirov, 2009, s.109)

Bu ekin üzerine *+lär* getirildiğinde ortaya çıkan yapı hem 3. çokluk hem de saygı amaçlı 3. teklik şahıslar için kullanılmaktadır.

(Rähmät:) /.../ ätäm Täşkent bärğänlärädä top-toğrı sizning eşigingizgä tüşsınlär-dä, siz sârâygä tüşing. “(Rahmet:) /.../ babam Täşkent’e vardığında doğruca sizin evinize insın de siz kervansarayaya inin.” (Qâdiriy, 1973, s. 10).

Äsl ustäläringizgä äyting, mengä uçädigän sändiq yäsäb bersınlär. “Mahir ustalarınıza söyleyin, bana uçan bir sandık yapsınlar.” (Cumäbäyev, 2004, s. 18)

Oldukça nadir biçimde, özellikle tarihî dönemleri anlatan metinlerde bu çekimin yüksek mertebedeki 2. teklik şahsa yönelik kullanıldığı da görülmektedir.

/.../ Qâsımbek şumxäbär keltirgäni üçün yänä bir märtä uzr soradı. Bâburning säl täftini älädigän çärä qıdırıb: -Ämirzädäm, qanı, otırsınlär, märhumlärning ärvähigä tilävät qiläylik- dedi. “/.../ Kasım Beğ, kötü haber getirdiği için tekrar bir daha özür diledi. Babür’ün biraz öfkesini azaltacak çare arayarak: Şehzadem buyrun oturun, geçmişlerin ruhuna Kur’an okuyalım- dedi.” (Qâdirov, 1990, s. 229)

Bunların dışında yalnızca 3. şahıslarda dua veya beddua için kullanılan *-gür* ekinde emir-istek anlamı bulunmaktadır. Bu ek de *+lär* ile pekiştirilebilmektedir.

Meni körüb: /.../ – dedi jâying cännätdän bolgür. “Beni görünce : /.../ - dedi yerin cennetten olasıca!” (Rähimovä, 2012, s. 37)

- Ötäkäng yârilgürlär, endi kimmi uzätüb bäräsänlär? “Ödü patlayasicalar, şimdi kimi uğurluyorsunuz?!” (Mänsur, 1998, s. 329)

Aşağıdaki metinde 3. şahıs bildiren iyelik ve şahıs eklerinin 2. teklik için kullanılması topluca görülmektedir.

Yol tār, hucrā kiçkinā bolgānligi uçun hāzır birinçī nāvbtāda pādşāh āiləsi vā Bāburgā eng yāqın kişi bolgān eşik āğā Qāsımbek çıqışmāqdā edi. Qāvçın uruğıdān çıqqān Qāsımbek tolādān kelgān bārvästā kişi edi, tāğning yārmigā çıqqunçā nāfəsi boğılıb, qıynālib qāldı. Bābur bunu körüb, tekisrāq bir tās üstidā toxtadı. Qāsımbek hām toxtāb, ārqādā kelāyātgān mullā Fāzliddingā yüzländi:

— Cānābi me'mār, bu tāşlārdān zināpāyā tārāşlāş xātirālārigā kelmābdır-dā.

Mullā Fāzliddin pāstrāqdā toxtāb qol qāvuştırdı-yu, yengil bir tā'zim bilān cāvāb berdi:

— Äğār zātī āliy āmr bersālār, zināpāyā tārāşlāş imkānı bār.

Qāsımbek yuqārigā yüz ögürüb, Bāburgā sāvāl nāzāri bilān qārādı. Bābur külimsirāb:

— Äcābā! — dedi endi yoğānlāşā bāşlāgān ösmir āvāzi bilān. — Tāğ çoqqısigā hām zināpāyā bilān çıqurlārmi?

Sāddārāq ādām bolgān Qāsımbek tāklifi orınsız çıqqānini sezdi-yu, izzāt-nāfsgā bārmāy, gāpnı külīgigā burdı:

— Ämirzādām, lutf qıldılār. Kāmināni bu terlāb-hānsirāşlārdān zināpāyā hām qutqārālmās edi.

“Yol dar, hücre küçücük olduğu için şimdi ilk olarak padişahın ailesi ve Babür’e en yakın kişi olan eşik ağası KasımBeğ çıkıyorlardı. Qavçın kabilesinden olan Kasım Beğ cüsseli, heybetli bir kişiydi, dağın yarısına çıkıncaya kadar nefesi boğularak iyice zorlandı. Babür bunu görünce düzce bir taş üstünde durdu. Kasım Beğ de durarak arkada gelmekte olan Molla Fazleddin’e yöneldi:

- Mimar cenapları, bu taşlardan merdiven oymak aklınıza gelmemiş yahu!

Molla Fazleddin biraz aşağıda durarak elini bağladı ve hafifçe tazimde bulunarak cevap verdi:

- Eğer zat-i aliniz emrederseniz, merdiven oymak imkânı vardır.

Kasım Beğ yukarıya yüzünü çevirerek, Babür’e sual nazarıyla baktı. Babür gülümseyerek:

- İlginç! - dedi henüz kalınlaşmaya başlayan ergen sesiyle. - Dağın tepesine de merdivenle mi çıkarsınız?

Oldukça saf adam olan Kasım Bek teklifinin yersiz olduğunu sezince izzet-i nefesine almayarak laf şakaya vurdu:

- Emirzadem, lüfettiniz. Bendenizi bu terlemelerden nefes nefese kalmalardan merdiven dahi kurtaramazdı zaten.” (Qādirov, s. 1990, 74)

Sonuç

Eski Türkçeden beri Orta Asya Türk yazı dilinde canlı tek çokluk eki olan *+lAr*, günümüz Özbek yazı dilinde de varlığını sürdürmektedir. Ancak ekin diğer Türk lehçelerine nazaran kullanım alanını oldukça genişlettiği görülmektedir. *+lär* ekinin özellikle 2. teklik şahıs iyelik ekiyle kullanılırken eklerin sırası kurallı değildir. Bunun sonucunda, bu iki ekin bulunduğu kelime veya yapılarda çoklu şekiller ortaya çıkmış; hatta bu durum yüklemdeki şahıs bildiren eklere kadar sirayet etmiştir. Özbek Türkçesinde *+lär* ekinin özellikle 2. ve 3. çokluk şahıs ifadesi taşıyan yapıların aynı zamanda saygı amacıyla 2. ve 3. teklik şahıslar için kullanılması bazen metinlerin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Tabii bu da dikkat edilmediği takdirde bu lehçe metinlerinin yanlış anlamlandırılmasına yol açabilmektedir. Bundan dolayı özellikle dil çalışmalarında cümleden büyük birliklerden hareket etmek uygun düşecektir.

İlginç biçimde bu lehçede *hämmäng* (< *hämmä+ng*) “hepiniz”, *bärçäng* (< *bärçä+ng*) “hepiniz”, *ikkäving* (< *ikki+äv+i+ng*) “ikiniz”, *üçäläng* (< *üç+älä+ng*) “üçünüz” örneklerinde olduğu gibi topluluk bildiren kimi kelimelere 2. teklik şahıs iyelik eki getirilerek anlamca 2. çokluk şahıs bildiren belgisiz zamirler türetilmektedir. Bu durum Türkiye Türkçesindeki iki sayısına birinci ve ikinci çokluk şahıs iyelik ekleri getirilebilirken 3. çoklukta bunun olmamasına benzemektedir: *İkimiz* “her ikimiz”, *ikiniz* “her ikiniz”; ama *ikileri* kullanılmaz yerine *ikisi* “her ikisi” vardır. Gerek Türkiye gerekse Özbek lehçelerindeki bu özellikler, *+lAr* çokluk ekinin topluluk bildiren kelimelerle ilişkisinin incelenmesini ayrıca gerektirmektedir.

Belki bu durum, Türkçenin başlangıcında olan bir kelimedede zaten topluluk anlamı varsa buna tekrar bir çokluk eki getirilmesine gerek olmaması gibi bir özelliğin daralarak sürdürülmesidir. Bu durum, Türkiye Türkçesindeki Arapça asıllı çokluk bildiren kelimelere *+lAr* getirilmesinin yanlış olduğu değerlendirilmesine benzetilebilir: *şühedalar* değil *şüheda* “şehitler”.

Biz benzer durumu *Sen Orıslär* “Siz, Ruslar” kullanımında da görüyoruz. Burada *sen* zamirinin açıklayıcısı olarak çokluk eki almış bir kelimenin kullanılması, tür adı olan teklik bildiren kelimelerin anlamca çokluğu ifade etmesinin devamı olabilir.

Sonuç olarak Özbek Türkçesinde *+lär* ekinin bu çalışmada gösterilen kullanım farklılıkları kimi lehçelerde yaygın kimi lehçelerde nadiren bulunabilir. Bunun için her lehçede *+lär* ekinin durumunun müstakil biçimde incelenmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Abduqâdîrov, Q. (2004). *Hâcimuqân*. Taşkent: Şârq.
- Abdullâxânov, C. (2002): *Âh, Oşâ Közlär*, Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Âhmâd, S. (1993). *Nâzm Çârrâhâsidä*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Äläviyâ, M. (1972) *Âq Âlmä, Qızıl Âlmä, Qâşıqlär*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Âmân, B. (2002). *Bâburning Bâlâligi*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Ävâz, S. (2006). *Temurğâzi Törä*. Taşkent: Şârq
- Âybek (1985). *Nävâiy*. Taşkent: Oqıtuvçı Nâşriyâtı.
- Bâltâbâyeve H. (2007). *Fitrât vâ Cäditçilik*. Taşkent: Özbekistân Milliy Kütübânâsi.
- Cöräyev, M. (2000). *Ây Âldidä Bir Yulduz*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Cumâbâyeve M. (2004) *Bâlälär Âdäbiyâtı*. Taşkent: Oqıtuvçı.
- Çolpân (1991). *Yänä Âldım Sâzımnı*. Yayımaya hazırlayanlar: N. Kârimov, Ş. Turdiyev, Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Çolpân Ä., (1997). *Gözäl Türkistân Şe'rlär*. Hâzırlâyân: Bâybötä Dostqâräyev, Taşkent: Mä'näviyât.
- Dâmin, Ä. (2006). *Säylänmä Roman ve Qıssälär*. Taşkent: Şârq.
- Erdânov, T. Ä. – Bâzârova I. R. – Polâtova, L. C. - Cöräxâlov, Q. C. (2014). *Sözlâşgiç / Oquv-Uslubiy Qollänmä*. Nävâiy: Ä. Nävâiy.
- Ğulâm, Ğâfur (2004). *Şum Bâlâ*. Taşkent: Şârq.
- Hâciyeva, Ä. (1991). "Bâlâlik Bâyrâmläri". *Yâşlik*, sayı 3. Taşkent. s. 3-12.
- Hâşimov, Ö. (1994). *Toylär Mubâräk*. Taşkent: Nâvroz.
- Hâşimov, Ö. (2005). *Bâhâr Qäytmäydi*. Taşkent: Şârq.
- Kâmâl, Cämâl (1988). *Umidli Dunyâ*. Taşkent: Kämäläk.
- Mänsur, M. (1998). *Cüdâlik Diyârı*. Taşkent: Şârq.
- Mänsur, M. (2003). *Cüdâlik Diyârı Roman İkkinçi Kitâb Nücât Färiştäsi*. Taşkent: Şârq (pdf www.ziyouz.com adresinden 15.11.2020 tarihinde alınmıştır.)
- Mâqsudiy, Ä. H. (2018). *İbädäti İslâmiyâ*. Taşkent: Ğâfur Ğulâm.
- Mirzäyev İ. – Bâltäyev M. (2004). *Özbek Tili*. Taşkent: Xälq Merâsi Nâşriyâtı.
- Mo'min, P. (2004). *Bâlâcân, Bâlâcânım*. Taşkent: Çolpân
- Murâd, T. (1994b). *Ât Kişnägän Âqşâm*. Taşkent: Şârq Nâşriyâtı.

- Murád, T. (1994a). *Átámdán Qálgán Dálälär*. Taşkent: Şärq Nášriyát.
- Mutálipova, M. C. (2015). *Xälq Pedagogikası*, Taşkent: Fân vâ Texnologiya.
- Qádiriy Ä. (1973). *Ötgän Künlär*, Taşkent: Ğáfur Ğulám.
- Qádiriy, Ş. (1994). *Qádiriyni Qomsáb Xáturälär*. Taşkent: Xälq Merâsı Nášriyâtı
- Qádirov, P. (1990). *Yulduzlı Tünlär*, Babur, Taşkent: Özbekistân.
- Qádirov, P. (2009). *Şáhrux vâ Gävhärşád*. Taşkent: Özbekistân
- Ráhimova, D. (2012). *Qışláqdáki Buvicânim*. Taşkent: Ädib
- Genel ağ 1. <https://ismlar.com/name/Qizlarxon> adresinden 17.03.2020 tarihinde alınmıştır.
- Genel ağ 2. <https://mudofaa.uz/uz/25373/#> adresinden 11.10.2020 tarihinde alınmıştır.
- Genel ağ 3. <https://apkspc.com/App/zikr.arabic.uz.zikrlar/> adresinden 15.12.2020 tarihinde alınmıştır.
- Genel ağ 4. <https://xabaruz.com/uz/xorij/evropa-mamlakatlari-ikkinchi-tolqinni-karantin> adresinden 10.01.2021 tarihinde alınmıştır.
- Genel ağ 5. <https://uzfor.uz/view.php?act=post&id=25153> adresinden 02.02.2020 tarihinde alınmıştır.
- Genel ağ 6. https://t.me/s/Ganoshifo_Boz?after=2514 adresinden 05.01.2021 tarihinde alınmıştır.
- Genel ağ 7. https://t.me/muslim_alii/233 adresinden 07.01.2021 tarihinde alınmıştır.
- Şukrullá (1991). *Káfânsiz Kömilgânlär*. Taşkent: Yâş Gvardiya.
- Toxtábâye, X. (2009). *Beş Bálâli Yigitçä Särgüzäşt Roman*. Taşkent: Yängi Äsr Ävlâdi.
- Toxtábâye, X. (2015). *Cännätiy Ádâmlär Roman vâ Ertäklär*. Taşkent: Yängi Äsr Ävlâdi.
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fülimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat.
- Turdiyev, T. (1991). *Şacärä*. Taşkent: Nur.
- Vähâbov H., Äbdunäzärov, Ä. K., Zäynutdinov Ä., Yusupov R. (2005). *Umumiy Yer Bilimi*, Taşkent: Bilim Nášriyâtı.
- Vâhid, E. (1992). *Izturáb*. Taşkent: Yâzuvcı.
- Xudâyberdiyev E. (1995). *Áltın Vâdiy Ertäkläri*. Taşkent: Ğáfur Ğulám.
- Yâqubov, Ä. (1996). *Ádälät Mänzili Qıssälär, Hikâyälär, Esse*. Taşkent: Ğáfur Ğulám.
- Yoldáşev Q. – Qásimov B. – Qádirov V. – Yoldáşbekov C. (2009). *Ädäbiyât Umumiy ortä tä'lim máktäblärining 7-sınıfı uçun dârslik-mäcmuä 7*. Taşkent: Şärq

Extended Abstract

As in General Turkish, Uzbek Turkish also uses *+lar* for plurality. However, it does not enter into additional vowel harmony in the Uzbek written language and is shown as a single shaped.

In addition, there are plural suffixes in Uzbek Turkish other than *+lar*. These are suffixes *+ov*, *+ovlon* and *+ala*. These suffixes can be exemplified as follows: *ikkov* “twain, two people”, *uchovlon* “three people”, *nechov* “how many” *to‘rtala* “four parts”, *beşala* “five pieces” etc. In addition to these, there is the suffix *-sh-* which makes the verb from the verb used to declare the 3rd person in the verb conjugation: *kelishdi* “they came” etc.

The *+z*, *+An* and *+t* suffixes that exist in Göktürk Inscriptions continue to exist by being stereotyped in other Turkish dialects: *egizak* “twin”, *biliñ(iz)* “you know it”, *bildingiz* “you knew”, *o‘g‘lân* “boy, lad”, *qanot* “kwing” etc. In addition, in Uzbek Turkish, the *+lar* suffix is used in the derivation of *plural personal pronouns*, *reflexive pronouns* and *possessive suffixes*. As it is known, archaic *+z* plural suffix is used for the 2nd person in verb conjugation, especially in the Oguz group and many other Turkish dialects. Uzbek Turkish has the suffix *+z*. However, mostly *+lar* are used. Sometimes both *+lar* and *+z* are used together. So besides *bildingiz*, there are also *bildinglar*, *bildilaring* or *bildingizlar*, *bildilaringiz*. Unlike other dialects, the *+lar* suffix with its reinforcement function can rarely be seen in the 1st person plural: *bilamizlar* “we know” etc.

In Uzbek Turkish, the *+lar* suffix has widened its usage area considerably compared to Old Turkish. The thought of showing respect and courtesy in Uzbek society has an important effect on this. In Uzbek Turkish, while showing respect and courtesy to the 2nd and 3rd singular persons, the 2nd and 3rd persons are used. *Dadamlar faqat ishlarini bitirganlaridagina dam oladilar* “My father only rests when he's done.” As it is known, possessive suffix + the plural suffix in General Turkish also states the family and community. This also applies to Uzbek Turkish. Therefore, the sentence above is "My father and his friends rest only when they are done." can also be interpreted as.

In rare cases, the 3rd person can be used to address the 2nd singular person. For example, the sentence “O‘zlari kim bo‘ladilar?” is translated exactly as “Who are they?”. However, this is understood as “Who are you?” in Turkey Turkish. However, this conversation is between two people. So the true meaning of the sentence is “Who art thou?”.

In the example below, the underlined *+lar* suffix is used purely for respect:

[Oyim] Namozlari tugab, duo qilib o‘tiribdilar. Uzoq duo qildilar. Har galgidek, ko‘zlarida yosh bo‘lsa kerak. Nelarni so‘rayotirlar ekan?.. [My mother] has finished her salaah. She is praying. She prayed for a long time. As always, there must be tears in her eyes. What does she want from [God?] (Murod Mansur, *Judolik Diyori*, Toshkent, 1998, 324)

The use of the structures used for respect in Uzbek Turkish for purposes such as reinforcement, exaggeration and, when necessary, mocking and condemnation, has increased the functionality of the *+lar* suffix.

On the other hand, in this dialect, archaic *+z* suffix is added to the *+(i)ng* 2nd person possessive suffix, and *-(i)ngiz* 2nd person possessive suffix is derived. In addition, *+lar* is used instead of *+z*. However, due to the fact that the order of using these two suffixes is not regular, multiple shapes such as *+(i)nglar*, *+laring*, *+laringiz*, *+(i)ngizlar* emerge. An example of this is the structure of *kitobingiz*. There are also uses of *kitobinglar*, *kitoblaring*, *kitoblaringiz*, *kitobingizlar* "your book". However, *+laring* and *+laringiz* also mean the following: *kitoblaring* "your books"; *kitoblaringiz* "books of you and others". Therefore, a single sentence is often not enough to understand in which function the suffix is used.

In Uzbek Turkish, some reflexive pronouns are derived from the word *o‘z* with the help of possessive suffixes. Therefore, the second person plural, besides the reflexive pronoun *o‘zingiz*, also appears in the forms of *o‘zlaring*, *o‘zlaringiz*, *o‘zinglar*, *o‘zingizlar*. On the other hand, the widespread use of respect language in Uzbek society and the use of reflexive pronouns instead of personal pronouns cause difficulties, especially in the interpretation of 2nd person plural reflexive pronouns.

A similar situation is also valid for verb conjugation. In Uzbek Turkish, as in general Turkish, it is understood whether the subject is singular or plural with the help of the person suffix in the predicate: *keldinglar* "you came", *keldilar* "they come", *kelsinlar* "let them come" etc. However, when it comes to courtesy and respect, confusion arises here too, due to the multiple shapes we see in possessive suffixes: The phrase "Opamlar keldilarmi?" says "Did my elder sister come?" or "Did my sisters come?" or "Did my sister and her family come?" can also be interpreted as.

In General Turkish, morphemes that declare a person, except for imperative-optative mood conjugation, always come after verb conjugation. However, the *-(i)ngiz*, *-(i)nglar* and *-(i)ngizlar* morphemes are commonly used when conjugating a 2nd person imperative-

---

optative: *Ertaga kelingiz / kelinglar / kelingizlar* “come tomorrow”. In the Tashkent dialect, there is a special use besides the above: *ertaga kellaring* “come tomorrow.” This usage sometimes reflects on the written language.